

KUKA MAMA

UYWAYMANTA

Kukaqa sayk'uytapas, yarqaytapas, ch'akiytapas atipanmi

tarea

Kuka Mama uywaymanta sutichasqa qillqasqa mayt'upa "Niraq niraq kawsaypi yachaykunamanta" kallpachaypim Qusqu suyupi paqarimun. Tarea Asociación de Publicaciones Educativas sutiyaq huñusqam Noruega Mama Llaqtamantaraq HeiVerdenpa yanapakuyninwan paqarichimun.

May llaqtakunapichus qhichwa simitaqa qhari warmi irqichakunapas, tayta mamankupas, huk ayllunkunapas rimayninkupi kawsachichkankuraq chaykunapaqmi kay mayt'upa paqarimun. Chayraykutaqmi qhari warmi wawakunapas, tayta mamankupas, huk ayllunkunapas kay qillqasqa mayt'utaqa ñawinchanankupunitaq; kaqtaq qhari warmi yachachiqkunapas, qhichwa simi rimaq runakunapas, kay Perú Mama Llaqtap hatunkaray simin yachay munaq llapan runakunapas kay qillqasqataqa apaykachanankupunim.

Kay qillqasqaqa Qusqu Suyupi iskay simipi, iskay kawsaypi yachachinakuymanta yuyasqakuna hunt'akunantam yanapayta munan; chayraykutaqmi runa siminchiktapas, runap yachaynintapas, kawsaynintapas kallpachantaq, chay simi apaykachakunantapas mañakullantaq.

Llamk'amuqkuna:

Paqarichiq: **Nonato Rufino Chuquimamani Valer**

Willakuqkuna (Yachaqqkuna): **Hortensia Alosilla Morales, Dominga Arispe Bustamante, Nicanor Cruz Ccorimanya, Aquilina Huanca Huamani, Augusta Morales Oviedo, Alejandro Nina Huamani, Justo Peña Castillo, Enrique Rueda Robles, Julio Qhawa Santa Cruz**

Tapukuq, uyarimuq, qillqaqqkuna: **Carmen Gladis Alosilla Morales y Agripina Morvelí Ramírez**

Yachachiqkunawan yachakuqkunawan chaninchaq: **Enrique Riveros Yábar**

Siq'isqakuna ruraq: **José Manuel Cusipaucar Vilca, Marleni Pacheco Huañac (8, 9, 66, 67 uyakuna), Saúl Ponce Valdivia, Nancy Rosa Quispe Becerra**

Fotokuna hurquq: **Carmen Gladis Alosilla Morales (13, 17, 22, 23, 39, 42, 43, 48, 50, 51, 55, 56, 57, 59, 64, 71 uyakuna), Nonato Rufino Chuquimamani Valer (7, 10, 12, 20, 21, 24, 25, 27, 28, 29, 32, 34, 36, 41, 45, 52, 53, 60, 62, 65, 68, 69, 73 uyakuna), Enrique Riveros Yábar**

Ñit'inapaq wakichiqkuna: Saqra Comunicaciones y Cultura S.A.C.

Qillqasqa ñit'imuq wasi: Tarea Asociación de Publicaciones Educativas. Parque Osos 161, Pueblo Libre.

Qallariypi ñit'iyin: 100 qillqasqa mayt'ukuna
Rimaq llaqtamanta 2015 watapi kantaray killapi

BIBLIOTECA NACIONAL DEL PERÚpi 2015 watapi 14015 yupayniyuq waqaychasqa.
ISBN: 978-9972-235-55-9 yupayniyuq.

Kay ñit'isqamanta:

© **Tarea Asociación de Publicaciones Educativas**
Parque Osos 161, Pueblo Libre. Lima 21, Perú
Waqyanankuna: (511) 424 0997. Fax: (511) 332 7404
Chaskinan: tarea@tarea.pe
Willakuq uyan: www.tarea.org.pe

Kay qillqasqamanta phatmallantapas, llapantapas apaykachayta munaspaqa, rurallawaqmi; ichaqa churanaykitaqmi maymanta hurqusqaykitaqa.

Kay qillqasqapi rikhuriq yuyaykunaqa manam rurachiqkunap yuyayninpunichu, aswanpas qillqaqkunaptam.

Brot
für die Welt

Kay ukhupi

- 5 Qallariy simio
- 7 ¿Imataq Kukari?
- 8 KUKA MAMAWAN UYWANAKUYMANTA
- 10 Mikhuykunap chanin kasqan
- 11 Kukamanta iñiykuna
- 12 Kukamanta willakuykunap yuyaynin
- 13 KUKAMANTA MUSUQ WILLAKUYKUNA
- 14 Kukari, ¿yarqaymanta, ch'akiymanta
Hark'awanallanchikpaqchu allin?
- 16 Cocainapas kuka raphimantas rurakun
- 20 Tarpuy ñawpaqta: pacha qhawarikuy
- 21 Pacha mamaman haywarikuy
- 22 Kuka mukllu pallay
- 23 Kuka mukllu puñuchiy
- 24 Wampal wakichiy
- 25 Wampalpi mukllu tarpuy
- 26 Wampal makichay
- 27 CHUKU TARPUNAPAQ MASA
(TABLAKUNA) RURAY
- 28 Kukataqa kayhinatam akullina
- 30 Kuka akulliy
- 32 Tarpuy: llamk'anakuna
- 34 Kuka chuku mallkiy
- 36 Huk p'unchaw llamk'ay
- 38 Wiksa nanaypaq kuka hampi unu
- 39 Kay p'unchawkunaqa kayhinatapas wayk'uyta
Atinchikmi

- 40** PACHA MAMAMAN HAYWARIKUY
- 42** Tarpuy qhipaman: aycha estofado
- 43** Tarpuy qhipaman: kukimanta amachay
- 44** KUKATARI, ¿Pitaq uywarqan?
- 45** Wiksa punkiypaq kuka hampi
- 46** Kuka k'intucha (takiy)
- 48** Hallmaykunapipas ima llamk'aypipas
k'irikusqamanta hampinapaq
- 49** HUQARIY: kuka raphi pallay
- 50** Kuka pallay qhipaman llamk'ay
- 51** Kuka kuchupay
- 52** Muqu nanaypaq hampi (reumatismo)
- 53** Kayhinatapas runataqa yanapallanitaqmi
- 55** Kuka huqariypipas, tarpuypipas mikhuy
- 57** Kuka ch'akichiy
- 59** SARUSQA KUKA
- 61** Kuka qhatuy
- 63** Mama kukachalláy (yarawi)
- 64** Ch'akiypaq sara aqha
- 65** ¿Hakuchu yunkata kuka pallaysikuq? Pukllay
- 68** KAYKUNAPAQMI ALLIN KANI
- 70** ¿Enacop mana rantisqan kukari?
- 72** Kuka hak'u
- 74** Aylluchasqa simikuna
- 76** KUKAWAN HUK MIKHUYKUNAWAN CHANIN
KASQAN TUPANACHiy

Qallariy simi

Kay Perú Mama llaqtapiqa mana ancha tarikunchu ñawpa hampina wasikuna. Manataqmi chaykunamantaqa rimakunpaschu. Rikukun, rimakun pukarakunamanta, chakakunamanta, qullqakunamanta, pata patakunamanta, quchakunamanta, waru warukunamanta, awaykunamanta, sañu mankakunamanta, quri qhuyakunamanta, qullqi qhuyakunamanta, saramanta, kinuwamanta, papamanta, quwimanta, llamamanta, wik'uñamanta; ichaqa manataqmi pirqasqakuna ukhupi hampina wasikunamanta uyarikunpaschu, rikukunpaschu.

Chayri, ¿imaraykutaq kanman karqan?

Inkakunaqa pisitapascha ari unqunkuman karqan.

¿Imaraykutaq pisitari unqunkuman karqan?

Inkakunaqa allinta ari mikhuq kasqaku. ¿Achkata? Manapascha achkatachu, ichaqa chanintataq, allin wakichisqatataq, hap'ikuq niraq niraq mikhuykunatataq.

Chanin mikhusqankutari,
¿maymantataq yachanchik?

Ñawpa machu payakunap
tullunkunapas, uma
tullunkunapas kachkanraqmi,
chaypim kirukunaqa hunt'asqa
rikukun; kay p'unchaw runakunap
kirunqa wawamantaraqmi
muchharqakapun, chayri,
¿imaraykutaq? Kunan qhipa
wiñaykunaqa mana ari
allintañachu mikhunchik,
chayraykutaqmi kirupas hut'u,
ukhunchikpas sinchita unqun.

Chayri, ¿imataq rurana kanqa?

Ñawpa machunchikkunap mikhusqanman, ñawpa awichanchikkunap wayk'usqanman ari kutinanchik. Paykunap ñawpaq mikhusqanta mikhunanchik, ichaqa musuq mikhuykunawan wakichispa, chaywanmi allin kawsaytaqa tarisunchik.

Ñawinchachkankim huk qillqasqata; chaykunaqa qanchismi, anti llaqtakunamanta: kinuwamanta, saramanta, papamanta; yunkamantataq: kukamanta, rumumanta, kaphiyanta, kaqtaq misk'i rurukunamantapas. Kaypiqa yunkatawan, antitawan ari mikhuyninpi huñusunchik; chaymantataq iskay kallpayuq kasunchik.

Kallpayuq kananchikpaqpas, unquykunamanta amachakunanchikpaqpas kay qillqasqakunata ñawinchayta qallarisunchik; yuyay qarakusqanta umanchikpi hap'ispa wayk'ukusunchik.

¿Imataq Kukari?

Kukaqa tarpusqa huk yuram. Kay yuraqa 1 thatkimanta 2 thatkikamas wiñayta atin. Kukaqa yunkakunapim 800 thatkimanta 2000 thatkikama mama quchap wichayninpi (msnm) wiñan. Kuka yuraqa yuraqtam taksachallata t'ikan, ruruntaqmi puka niraq runtuchakuna. Kuka yuraqa kay Mama Llaqtakunapim wiñasqa: Perúpi, Boliviapi, Ecuadorpi, Colombiapi. Kukamantaqa huk watapi 3 kutitapas, 4 kutitapas raphinta pallanku.

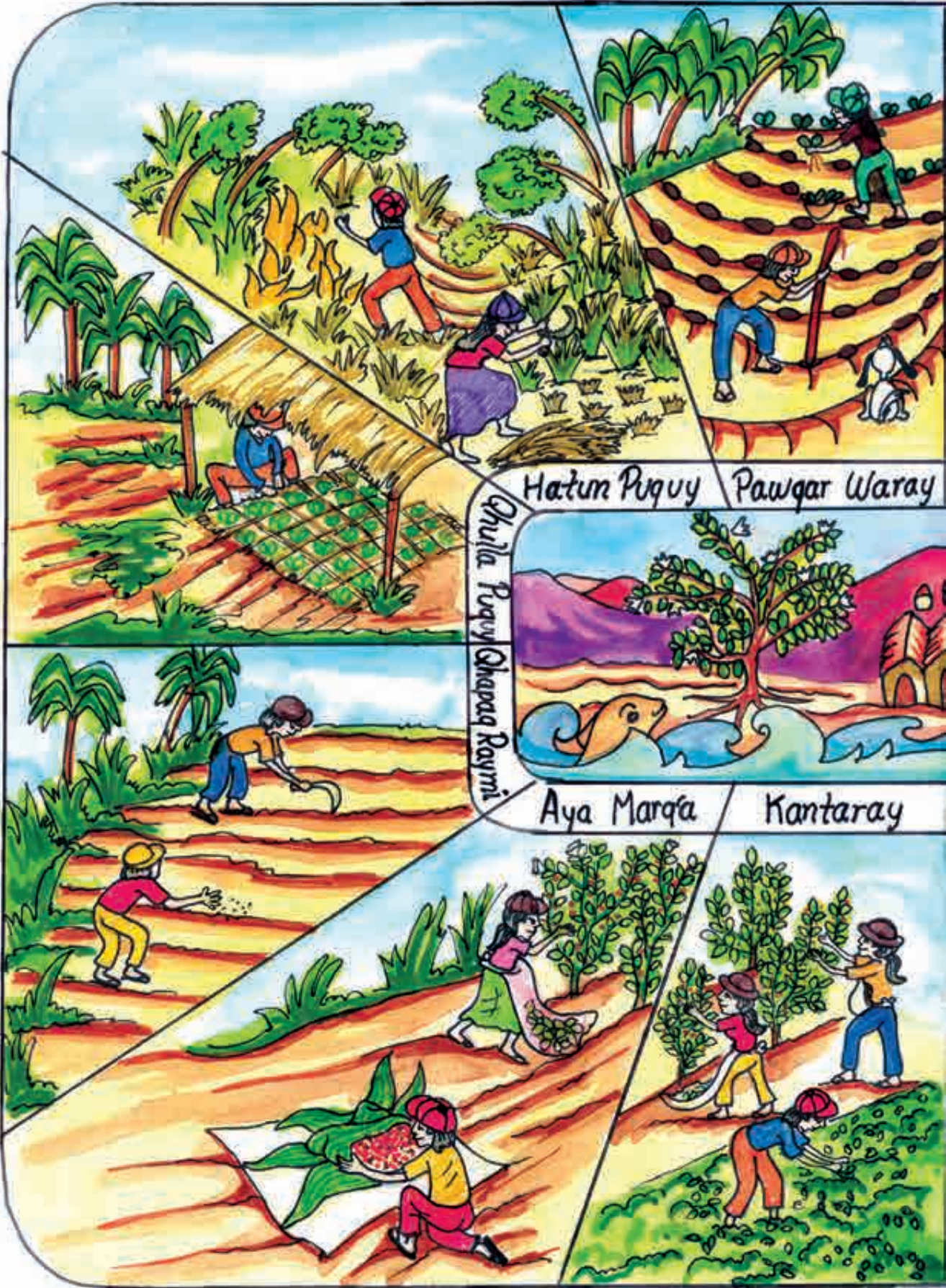
Kukari, ¿imapaqtaq allin?

Kuka raphiqa akullinapaqmi allin. Akullisqaqa yarqaymantapas, ch'akiymantapas, sayk'uymantapas ukhunchikta hark'an; chaymantapas kukaqa hampi; tullunchikta sinchiyachin, imaymana nanayta thanichin, chayraykutaqmi "Kuka mama" nispa sutiyanichik. Apukunaman haywarikunapaqpas allinmi, kaqtaq kuka raphiqa qhawachikunapaqpas apaykachakullantaqmi.

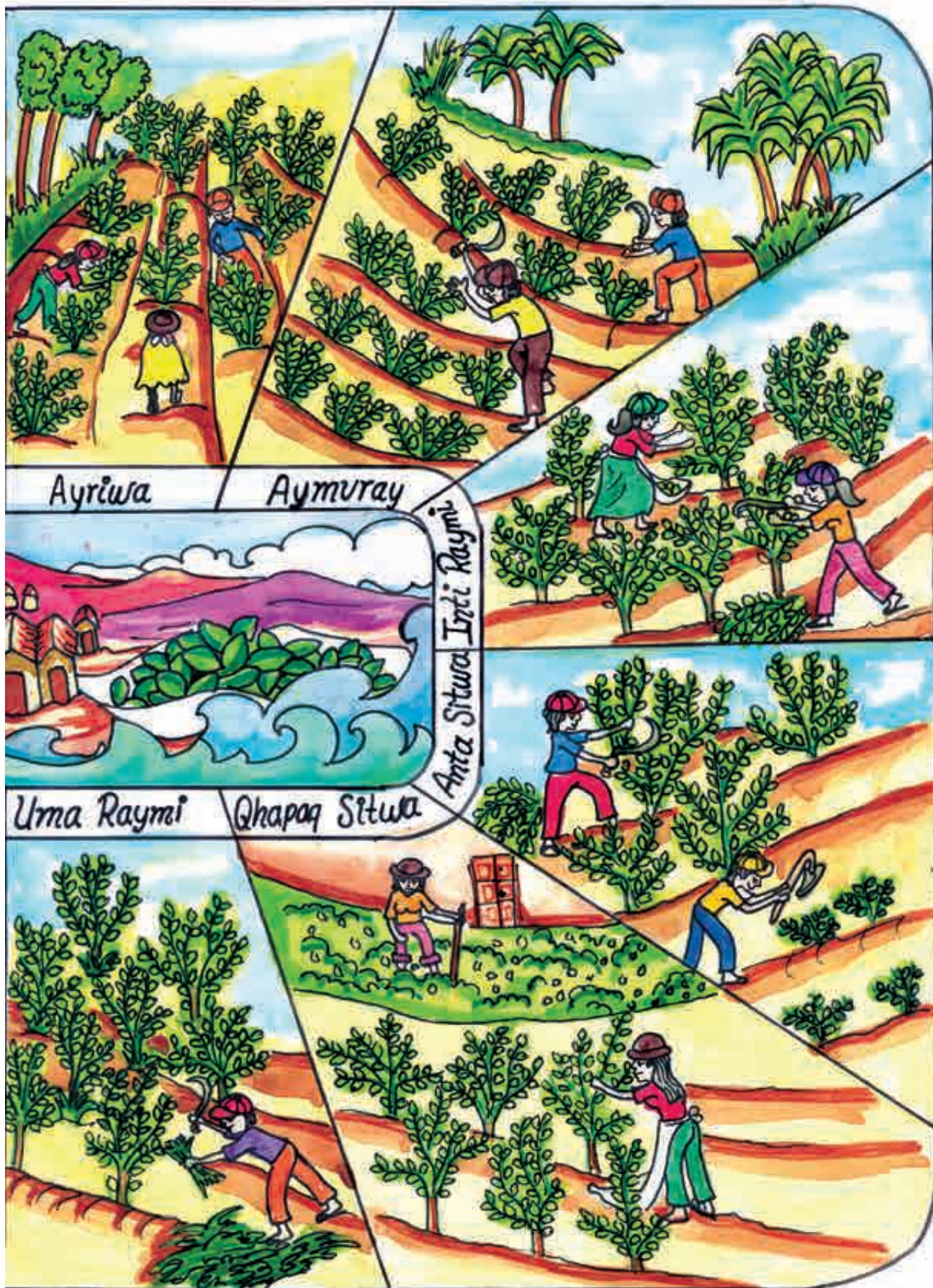
Aswanqa akullikunpuni, kaqtaq hampi unupipas upyakullantaq, qhaquna hampikunapas rurakullantaqmi; kay p'unchawkunaqa t'antapas, turtapas kuka hak'uwan chaqrurispam rurachkanku. Kuka raphita akullispaqa llipt'atawanmi k'utuykuna.

Kuka raphillaqa uywakuq, munakuq, unquykunamanta hark'akuq, yarqaymanta amachakuq, sayk'uymantapas amachawanchikmi; ichaqa laboratorikunapim kuka raphimantaqa cocainata hurqullasqakutaq. Chay cocainaqa achkanpi apaykachasqa unquchikuqmi. Ancha mutkhiq runapas, inyectachikuqpas, pitaqpas wañuyta imam atin. Akullisqallaqa manam unquchikunchu, aswanpas kallpachakunmi.

Kukaqa mana cocainachu. Chay cocainapas allin apaykachasqaqa hampis kanman. Kuka raphimantaqa Coca Colatapas rurankum.

YWANAKUYMANTA

Mikhuykunap chanin kasqan

10

Ñawpaqqa yaqa riqsisqanchik rurukunallata ari mikhusqanchik, kunanñataqmi karu llaqtakunamanta apamusqa mikhuykunatapas rantillanchiktaq. Chaqrusqa mikhuykuna apaykachayqa allinmi, chaywanmi ukhunchikqa allin kallpachasqataq, hunt'asqa kallpachasqataq kanqa. Allin wakichisqa mikhuykunaqa unquykunamantapas ukhunchikta hark'anmi.

Ñawpaqmantaraq llaqtanchikkunapiqa yaqa kikin mikhuykunallata ari niraq niraqta wayk'uspa mikhusqanchik. Mama sarataqa chuqllu t'impupi, lawapi, mut'ipi, hamk'api, phatapi, humint'api, aqhapi, hukkunapi ima mikhunchik; kunan qhipakunaqa saratapas imaymanapi mikhullanchiktaq, kanmanmi apipi, p'asanqallapi (manápi), hukkunapipas. Saratapas huk rurukunatapas imapipas mikhullasunchik, chayqa kachun kallpayuq kananchikpaq, kaqtaq unquykunamanta amachawananchikpaq.

Sapanka allpapipas chay kikin allpapi ruruq mikhuykunatapuni mikhunanchik, chaymi unquykunamantaqa ukhunchikta hark'anqa. Kinuwatapas q'umirpiraq raphichankunata mikhukun, chaymantaqa qhulla chuklluchantapas mikhukullantaq; aswanqa lawapi, p'isqipi, k'ispiñupi, kaltupi, apipi ima mikhukullantaq, aqhatapas rurakunmi. *¿Imaraykutaq chay mikhuykunatari qunqapuchkanchik?* Yaqachus qilla kaymanta kanman. Icha *¿sasachaspachu?*

Kinuwa huqariyqa tumpa sasam. P'isqipaqpas sarunaraq, wayrachinaraq, mayllanaraq. Lawapaqqa harwinaraq, thullkinararaq, wayrachinaraq, qhunanaq chaymantaraq wayk'una. Ichaqa chay mikhuyqa tullunchiktapas, kirunchiktapas allin ch'ilatam uywaq, iskuyuqqa aswanraq kanpas.

Ichaqa uywasqanchik mikhuykunapunim allintaqa hap'iwananchik, wiksanchiktapas allinta hunt'an. Chayraykutaq chakranchikmantapuni mikhunanchikqa.

Kukamanta iñiykuna

Mamanchik Marías niñu Jesusta wachakunan patapi tarikusqa; chayqa wachakunanpaq nanay aysariptinsi mamanchik Maríaqa kimsa raphi kukachata hap'ispataq, apukunaman phukurispataqsi akulliykusqa. Chaymantaqa mana sasallawansi niñu Jesusta wacharqukusqa. Chay kutimantas warmikunaqa kukachata akullipunkupuni.

Mama Marias tayta Josénintin wawanku niñu Jesusta maskasqaku. Paykunaqa urqunta q'asantas ari niñu Jesusmanta tapukuspa purimunku. Paykunaqa ancha sayk'usqas tarikunku, chaysi ñanpi mama Mariaqa ancha ch'akisqataq, ancha sayk'usqataq, yarqaymanta kaspataq kimsa raphichallatas huk mallkichamanta siq'irquspa siminman churaykukusqa. Chay yuraqa kukas kasqa. Chay p'unchawmantas warmikunapas, qharikunapas kuka akulliytaqa yachapunchik. Chayhinallatam runa rimakun.

María Santísimas wawanta waqaspa maskasqa, yarqaymanta, ch'akiymanta purisqa; ñanpitaqsi huk yurap raphinkunata pallaspa nisqa: “Qammi yachanki maypim waway kasqanta, willaykuway, sayk'usqam, yarqaymantam, ch'akiymantam purimuchkani” nispa hallpasqa, chaysi chay raphikunaqa kuka kasqa. Chay p'unchawmantas runakunaqa hallpayta yachapusqaku, kaqtaq kuka raphi tapukuytapas.

- *¿Imapaqtaq mana wachakuy atiq warmiri kukata akullisqa?*
- *¿Imakunapaqmi kukataqa akullisqaku?*
- Kukataqa hallpasqaku sayk'uymanta samanapaq, ch'akiymanta thasnukunapaq, yarqay ñit'inapaq; *¿imapaqwantaq kukari allin kasqa?*

Kukamanta willakuykunap yuyaynin

12

Kukaqa yarqayta thanichisqa, chaypachaqa allin mikhuna.
Ch'akiyta thasnusqa, chaypachaqa allin upyana.
Sayk'uymanta amachasqa, chaypachaqa allin kallpachakuq.
Mana yachaqman willasqa, chaypachaqa watunapaq allin.
Yanapayta mañakuptin, qusqa. Chaypachaqa khuyapayakuq mama.

Kuka raphi akulliyqa yarqaymantapas, ch'akiymantapas ukhunchikta allintapuni amachan; chayrayku ari ima llamk'aqkunapas, ñan purikuqkunapas, qhuyakunapi llamk'aqkunapas, chakmaqkunapas, kikin kuka raphi pallaqkunapas, ñawpaqtaqa kukatarapuni ari akulliykunku, chaymantapas chay kuka achurisqapuni ari imatapas ruranchik.

Kuka raphiqa hampipunis ari. Kuka raphiqa q'uñi hampis, chayraykutaqmi nanaykunatapas thanichisqa. Q'uñi kaspapaq ukhunchikpas mana sasallawan ari chutarikun, chayraykutaqsi wachakuq warmikunap ukhunqa payllamanta paskarikun; wawapas payllamantas llusp'irqamun.

Ñawpa runakunaqa kukata quykunakuspapuniraq imamantapas rimaq kasqaku. Kukankuqa istallapipas (khipunapipas) ch'uspapipas kaqpuni

kasqa. Wasimantaqa wiksapas hunt'a mikhuykusqas ari maytapas purinku; ñanpitaqmi samaykuq tumpayuq kukataqa akulliykunkupuni. Chay akullisqas ari yarqaytapas, ch'akiytapas ukhunchikmanta amachan. Chay kuka raphichakunas kallpataqa ukhunchikman aswanqun.

KUKAMANTA MUSUQ WILLAKUYKUNA

Un plato a base de hoja de coca gana un concurso gastronómico en Colombia

Un plato a base de hoja de coca ganó un festival gastronómico organizado por el gobierno de Colombia que tenía como objetivo la promoción de la cocina típica de las comunidades indígenas, informó este miércoles el ministerio de Cultura.

Aswanta yachayta munaspaqa kayman riy: http://www.teinteresa.es/increible/Plato-coca-concurso-gastronomico-Colombia_o_563343713.html#WaQ1UufoQ2oJstRx (29/09/2011 - Bogota)

2011 watapim Colombia Mama Llaqta mikhuy wayk'uymanta atipanakuyta rurasqa, chaypitaqmi kuka raphimanta mikhuy wayk'usqa llapanta atipasqa.

¿Kuka raphiri mikhunachu?

Riki, kinuwa raphipas, acelgaspas, lichuhaspas, ripullupas, kulpas, ispinakapas, nawuspas raphikunam *¿riki?* Chaykunataqa wayk'ukuspapas, hankullatapas mikhunchikpuni *¿riki?* *¿Chaytaq kuka raphitari mana mikhunanchikmanchu?*

Misak Mai (Wambiana llaqta) runakunam kaykunata wayk'usqaku:

- Kukamanta turtillata
- Kinuwata q'umir yurakunayuqta
- Quwi aychamanta rump'ukunata
- Papa q'apisqata
- Saramanta lawata
- Kukamanta t'impusqa ununtinta

Kay runakunaqa llaqtankup kawsayninpi yuyaspaq, pay sunqu kaspankutaq allpankupi ruruchisqankuta wayk'usqaku. Mikhunchikqa kallpayuq kanapaq, llamk'ananchikpaq, kawsananchikpaq, mana unqunanchikpaq ima.

1996 watapiraqmi OMS (Tiqsi muyuntinpi qhari kawsaymanta qhawariq huñusqa) kukataqa "allinmi akullinapaqpas, urisqan llaqtapi mikhunapaqpas" nisqa. Akullispapas mikhunchikpuni ari wirutahina.

Kukari, ¿yarqaymanta, ch'akiymanta hark'awanallanchikpaqchu allin?

14

Kuka Mamaqa tukuy imapaqmi allin. Kuka ari allin hampiqqa. Kukaqa allinmi uma nanaypaq, llapan k'irikunapaq, sayk'uypaq, wiksa nanaypaq, chaki k'utuypaq, rikch'anapaqpas allin, llapan chirimanta unquykuna hampinapaq. Kukaqa q'uñi. Kuka Mamaqa willakuqmi, chayrayku kuka qhawaqkunaqa, allin yachaqkunaqa runa masinkuta yanapanku. Kuka qhawaytaqa allintapuni yachana, mana yachaqqa mana liyiy yachaqwanmi ninakun. Mama kukawanqa mana pukllanachu, mana qhawayta atispaqa manataq huk wawa masikunata yukanachu; chayqa manam allinchi, chay yukakuqpas muchuyman ima yaykunman.

Kuka qhaway yachanapaqqa allin yachaq machulakunata, allin yachaq payachakunata yanapana; paykunawan kuska, paykunap kamachinpi purinayki. Allin yachaqkunaqa kanpunim, paykunata qatipana. Kuka qhawaytaqa qhawaspa qhawaspallam yachanku. Mana llapan runachu kuka qhawaytaqa yachasunchikman. Hukkuna kanpuni, wakchakuna, muchuqkuna, paykunamanmi apukunaqa ñawitapas, hampikuq makitapas qun.

Hampiqmanpas, kuka qhawaqmanpas manam qullqinpichu kutichina, paykunamanqa ima mañakusqankupi kutichina. Sarayuq kanki chayqa sarata payman qunayki. Unkuchayuq kanki chayqa unkuchata ari qunki, chaytapas chaninninmanta mana akllarparisqaykitachu. Akllarparisqaykita quptiykiqa hampisqanpas, kuka qhawasqanpas mana provechasunkichu. Arí, allin kuka qhawaqkunaqa kanmi, manam llapan kuka qhawaqchu provechasunki. Hukkunaqa llullaykusunki, hukunaqa yukasunki, yanqapaq imatapas ruranki. Kallantaq ari allin yachaqkuna. Paykunaqa llaqtakunapi riqsisqa kanku. Paykunamanqa apu taytanchikpunim allin ñawita qun, hampinanpaqpas allin makita qun. Chayrayku huk kuka qhawaqta mink'akunki chayqa,

akullisqallanpiraq yachan atinqachus manachus chayta. Hukkunaqa ninku "misk'ita akulliykuni, makiypaqpunichus kanqa" nispa, chaymantaraq kuka istalla chaskisqanta paskaspa makinpaqchus manachus chayta qhawan. Chaypi aswanpas qamqa tapukuyta atinki. Hukkunaqa imaymanapaqpas huk kutillapi qhawachikunku. Imaymanata huk kutillanpi yacharquyta munanku, chayqa manam allinchi. Kuka qhawaqqa pantanmi achka tapukusqaykiwanqa, hukta iskaytaqa allintam willasunkiman. Mama kukapas sayk'ullantaqmi yanqa yanqa tapupayasqaqa.

Cocainapas kuka raphimantas rurakun

Mama Anap Juana wawachanmi anchata aqtusqa, chayraykutaq payqa yachay wasita rispa yachachiq Pascualwan rimanakun. Rimanakuqta uyarispataqmi wawakunapas rimapakullankutaq.

16

Yachana wasipi rimanakuy

Mama: ¿Allinllachu yachachiq Pascual? Ñuqaqa huk llakiwanmi hamuchkani.

Yachachiq: Allinllam mama Ana, Ama niwaychu, ¿ima llakitaq qatisunkiri?

Mama: Juana wawachaymi mana allinchi. Qayna p'unchawmantam aqtun, millay asnatataq khapapakunpas; yanqam pastillastapas quni. Imatach ari kaypi mikhurqan.

Yachachiq: ¿Kaypi? Sapa p'unchaw wayk'usqallaykichiktapuni ari wawakunaqa mikhun. Wawakuna, ¿pitaq qayna p'unchaw mikhusqanmanta unqun? Yachakuq qhari warmi irqikuna. ¡Mana pipas! Ñuqaqa allin kakuchkani.

Yachachiq: Postaman púsarquy, hampi kamayuq qhawachun. Mama. Pastillas quwasqantaqa upyachiniña. Hukkunaqa achka qullqipaqsí, manam aypaymanchu.

Antuku: Awichuyqa ahusniyuq kuka hach'ullanwanmi hampiwán. Yachachiq. Ñuqapas wiksay punkiptinqa kuka matichatam upyani.

Ismael: Hatun taytayqa kukatarraq qhawan, chaymantataq unquqta hampin.

Mama: Maypich kukapas. Kunanqa manam qhatupunkuchu, kuka raphimantaqa cocainatas ruranku, chayraykum kukataqa guardiakuna qichupunku.

Antuku: Yachachiqníy, yachachiqníy, ¿imataq chay cocainari?
¿Cocainatachu ch'unqan awichuy sapa p'unchaw kukata akullispa?

Yachachiq: Mama Ana, Juana wawaykitaqa postaman pusay, seguro escolarnin kan, chayqa mana qullqillamantam hampimunqaku. Allin kaptin kayman kachampunki.

Allin

Mana
allinchu

Kuka
raphi

cocaina

Antuku: ¡Yachachiqníy, yachachiqníy! ¿Kukari cocainachu?

Yachachiq: Wawakuna allinta uyariwaychik. ¿Papari ch'uñuchu?

Wawakuna: ¡Mana! Papaqa papa, ch'uñutaq ch'uñu. Papamantaqa ch'uñu rurakun, chaypas allin qasa kaptin, allin sarusqa, intiwan ch'akichisqa, allin wayrachisqa.

Yachachiq: Yachachiq. Arí, arí. Ch'uñuqa mana papachu, chayrayku kukapas mana cocainachu.

Bernabé: ¿Mayhinatataq cocainatari ruranku?

Yachachiq: Ñuqaqa mana ruraqchu kani. Qillqasqakunaqa ninmi: Kuka raphitas kerosenepi 3 p'unchaw saruspa saruspa chulluchina, chaymansi iskuta yapana. Chay sarusqa ch'umpi unutaqa tiyarquptinsi ch'umarispa 8 urasta ch'akichina. Chay ch'akisqamansi acetona, ácidota, eterta yapana, iskutapas astawan. Qhipamanqa permanganato de potasiotawan, amoniacotawan, kallpasapa alcoholawansi yapanallataq. Chaymantaqa iskaymansi t'aqakapun; patanpis huk yuraq masa tantakun, chaysi clorhidrato de cocaína sutiyuq. Kay masatas aswan ch'akichinku, chaytaqsi yuraq hak'uman tukun, chaysi cocaína.

Yachakuqkna: ¡Waaaaaa! Imach ari chayqa!

Guillermina: Yachachiqníy! Chay cocainari, ¿imapaqtaq allin?

Yachachiq: Cocainamantaqa hampikunatam rurallankutaq. Llaqtakunapi wayna sipaskuna kay yuraq hak'utaqa pitankupas, mutkhinkupas, hukunaqa aychanmanpas, sirk'anmanpas inyectachikunkus; chaysi kay wayna sipaskunaqa musphaqhina churakunku, ñutqhunninkus tunuyan, chaytaq wañuyman ima apakun. Cocainata mana allinta apaykachaspaga wañuytam tariyta atinchik, chayrayku mana apaykachananchikchu.

Antuku: Yachachiqníy, ¿Allin chu cocaína mutkhiyri?

Yachachiq: Mutkhiypas, pitaypas unquchikunmi, wañuchikunmi. Kuka raphi akulliypas, upyaypas, mikhuypas, qhaqukuypas, haywarikuypas 2000 kuraq watañam runataqa yanapawanchik. Kukaqa mana ari cocainachu. Ch'uñumanqa mana imatapas yapanchikchu, cocainaqa mana kukallachu kasqa, cocaína kananpaqqa imaymanataraq yapasqaku. Vinoaqa machachikuq, uvas mikhuypa mana; kuka raphiqa yanapawanchikmi, cocaína mana allin apaykachasqaqa wañuchiwasunchikmanmi.

Guillermina: Cocaina pitasqapas, mutkhisqapas, ¿imatay nanakunri?

Yachachiq: Mikhuysi mana munakapunchu, chaysi mutkhiqqa tulluyapun. Puñuysi mana hap'ikapunchu, ñutqhunchiksi susunkasqahina tarikun. Sunqunchiksi sayayta munan, surq'anninchikpas, rurunchikpas, k'ipchanninchikpas sinchitas thantakapun.

Tarpuy ñawpaqta: pacha qhawarikuy

Ima ruray qallarinaqpas ñawpaqtaqa muyuriqninchiktam qhawarikunanchik. “Runaqa kawsanpas, llamk'anas, maytapas purin, imatapas ruran ñawpaqta, qhipata, pañata, lluq'ita qhawarikuspam; rikusqanmanhinam imatapas ruran.”

Muyuriqninchikpim willakuykunaqa rikukunpas, uyarikunpas, tarikunpas. Chaykunataqa huk kawsaq masinchikkunam willawanchik. Chay willakuykuna ukhupim tarikun:

Killa qhaway, ankap qapariynin, hamp'atu, waka urpi, tiyan tiyan, q'isqis, patu, waranwaypa t'ikan, lasirwana, atuqpa waqaynin, chakuq, misip ñawinpas, uphakuyninpas, mana qarakuqpa qapariynin: “paranqachushina, paranqachushina” chaytaqa ñawpaq ch'isinpas, tutamantanpas qaparin, chayqa manaña ari kukata mast'aykuchu, aswanpas huk llamk'aykunata rurayku.

Huk llaqta runakunapas muyuriqnintapas, ima rurasqankutapas qhawallankutaqmi. Chaymi ninku: “lluq'i rinriymi 'chun niwan', ima llakitach ari uyarisaq” nispapas, “pañá rinriymi 'chun' niwan ima kusikuypach ari uyarisaq” nispa rimanku. Kaqtaq, ima ruraqpas maytapas wasimanta llusqirquspa huk warmiwan tupaspaqa “kayqa qullum” nispa manañapas purinkuchu. “Makiymi siqsiwan” qullqitach ari chaskisaq nispapas rimallankutaq. “Ñawiyki siqsisunki chayqa waqanaykipaqmi” nispapas nillankutaq. Kay pacha kawsaypiqa kanpuni ari kayhina iñiykuna, chaykunaqa hunt'akunpas, manapas iñisqanchikmanhina.

- Phuyumun chayri, ¿imapaqtaq?
- Maytapas puririspá mitk'anke chayri, ¿imapaqtaq? ¿imatam willawanchik kay siq'isqakuna?

Pacha mamaman haywarikuy

Wakin runaqa manaraq imatapas rurayta qallarispa Pacha Mamaman haywarikunku, hukkunataq mana chay haywarikuytaqa rurankuchu. Chakrankupas, chay ima rurasqankupas may maypiqa allin llusqin, may maypiqa mana ari allinllataqchu. Hukkunaqa Apu Taytanchikmanta mañarikuspalla ari ima llamk'anantapas ruranku.

Hukkunaqa yachaqta mink'akamunku. Chay yachaqqa huk haywarikuyta apamun chaytataq huk quri liwrupi munaychata wakichin, t'ikayuqta, sara chuqlluyuqta, sulluyuqta, untuyuqta, akllakusqanchik kuka k'intuyuqta, misk'ikunayuqta, misk'i rurukunayuqta; chaytataqmi hukunaqa kikin wasipi ruphachinku, hukunaqa p'ampaykapunku, hukkunataqmi karu urqkunaman apaspa ruphachimunku. Kay haywarikuyta allinta ruraptiykiqa ima mañakusqaykipas allin ari llusqin, may maypiqa imatach ari pantasqata ruranchik, chayqa mañakusqanchikpas mana ari allintachu hunt'akun.

Kukata manaraq wampalaspapas, manaraq tarpuspapas, manaraq raphinta pallasapas apukunaman haywarikuyqa kanpuni. Kikin chakrayuqpas, huk yachaqpas chaytaqa ruranpuni. Mana chaykuna kaptinqa llamk'aqkunapas huk k'intuta akllarikuspallapas apukunatapas, Pacha Mamatapas aysarikunkupuni, akulliykuspataq llamk'aq sayarinku.

Llaqta runapas ima rurananpaqpas ñawpaqtaqa yaya taytachamantaraq, Mama Mariamantaraq mañarikunku. Hukkunaqa misata ima rurachikunku, kaqtaq may maypiqa tayta kurap bendicionninta ima chaskinku. Chaykunaqa ñiyimanta.

Pampachakuy mañakuypas, riqsikuypas chakra llamk'aq runakuna ukhupiqqa kanpuni.

Kuka mukllu pallay

¿Imapaqtaq kuka mukllutari pallana?

Kuka mukllutaqa musuq yurakuna paqarichinapaqmi pallayku.

22

¿Sapa watachu kuka mukllutari pallana?

Mana, kuka yura machuyaptillanmi musuq chakrata paqarichiyku.

Kuka wampalanapaqqa, kantaray killapipas, aya marq'a killapipas muklluta pallayku. Kuka mukllu pallaqqa kikin kuka chakranmantapas, huk chakrakunamantapas wak allin allin rurukunatapuni akllarispapallayku.

Qharipas, warmipas mukllutaqa pallallanmi. Wak chakramanta pallayta munaspaqa chakrayuqtaraqmi rimapayakunayki, mana chayqa p'anarqusunkimanpas, allquchanpas qhamsarqusunkiman. Pallasqa kuka mukllutaqa q'ipinanchikman churanchik, chaymantataq wasiman apanchik. Wasipiqachayaspapachalla ch'uwispa puñurquchina.

- *¿Aylluykipi kunan wata kuka muklluta pallamurqankichikchu?*
- *¿Pitaq mukllutari pallamurqan?*
- *Qamri, ¿imapitaq yanapakurqanki?*

Kuka mukllu puñuchiy

Kuka muklluri, ¿gamhinachu k'ullu puñunapi puñun?

Mana, mana; kuka muklluqa wasi pampa k'uchuchapi lastikuwan, latanus raphikunawan mast'asqa, qatasqa, k'uyusqa ima puñun. Muyuriqnintataq rumikunawanpas, k'ulluchakunawanpas atiykuna; wallpapas, allqupas aspirqunman.

Kuka mukllu chayraq pallasqataqa wasiman chayachispallam, ñawpaqtaqa lastikuta huk wasi k'uchuchapi mast'aykuna; chay patamantaq latanus raphita mast'aykunallataq; chaymi kuka mukllup puñunan. Chay puñunapim kuka mukllutaqa mast'aykunallataq. Muklluqa huk ruk'ana rakhu sayaynillayuqmi puñunan; patanmantataq kikin latanus raphikunallawantaqmi qataykuna. Chay hawanmantaq lastikuwan allinta ch'uwiykuna, mana chayqa chirirqunmanpas. Kuka muklluqa yaqa kimsa mit'atam puñunan.

¿Imapaqtaq kuka mukllutari puñuchina?

Kuka mukllup qarachan ismurqunanpaqmi puñuchikun; chaytataqmi kimsa tawa unupi makiwan maywirispalla aytirquna, manam kay mukllutaqa q'apinachu, k'irikunmanmi, chaymantataq mana ch'ichimunmanchu. Mayllarquspaqa ununta ch'umarquspa llanthullapi kimsa p'unchawta phaskichina; chaymantataq wampalman ringa.

- Kuka mukllutari, ¿imapaqtaq yaqa kimsa simanata puñuchina?
- Aylluykipiri, ¿maypitaq kuka muklluta puñuchinkichik? ¿Imarayku? ¿Imaraykutaq kuka mukllutari wasi pampa k'uchupi puñuchinkichik?
- Puñuchisqaña mukllutari, ¿imaraykutaq aytispa mana q'apinachu?

Wampal wakichiy

¿Imataq wampalri?

Wampalqa musuq yurakuna paqarichinapaq allpamanta rurasqa q'isacham. Chay wampalmanmi muhukunataqa ch'ichimunapaq churana. Chay uña yurachataqa wawatahina ari sumaqchata uywana.

¿Maypitaq wampaltari rurana?

Wampaltaqa kukapaq akllasqa allpap qayllanpim allinta qhawarispa rurana.

Wampal ruranapaqqa qhawarisqa allpatam ñawpaqta khituchiwan yanapakuspa qurankunata allinta pichana; chaymantataq pikuwan yaqa iskay yuku ukhuta takaspa khituchiwan makiwan ima ñut'u ruminkunata akllaspa, murk'ispa .

¿Ima sayaytaq chay wampalri kanan?

Muhu kasqanmanhina huch'uytapas, hatuntapas wakichikullanmi. Hukkunaqa huk thatkiyta kinrayninman, iskay thatkiytataq suninman ruranku; hukkunataq iskay thatkiyta kinrayninman, tawa, pichqa thatkiytataq suninman rurakunku. Nisqaymanhina, wampaltaqa muhuta qhawarispa huch'uytapas, hatuntapas llamk'allaykum.

Wampalanapaq allpaqa allin murk'isqapuni kanan. Ruminkunatapas akllanapuni. Huk simipiq nusunman "suysusqahinam" allpaqa kanan.

- *¿Imaraykutaq wampalana allpari ñut'uchapuni kanan?*
- *Aylluykipiri, ¿pikunataq wampaltari rurana?*
¿Imataq yukupas, thatkiypas, rikrapas, wich'upas, sikyapas, ruk'anapas, chakipas? Tayta mamaykitapas, huk yuyaq runakunatapas tapurikamuy.

Wampalpi mukllu tarpuy

Qurayuq, rumiyuq allpaman muhuta churaptinchikri, ¿imanantaq? Chichu khuchiypipas, huk uywaykipas wachananpaqqa, ¿imatam ñawpaqmanta wakichina?

Wampalqa ña wakichisqaña. Allpa allin murk'isqaña kaptintaq, kuskachata pampachana. Kuskachasqa pampapim kuka mukllu phaskichisqataqa yuyayllawan wisñina. Chayqa kuka muhu wampalpi tarpuy.

Kuka muklluta wisñirquspaqa patanmanta murk'isqa allpachawan tumpallata pakana. Mukllu pakasqa patamantaq ichhuwanpas, raki rakiwanpas qasillata qatana; chaytaqa wampal amachanapaqmi rurakun. Mukllu ch'ichimuptinqa chay ichhutaqa yuyayllawan hurqupuna. Wisñisqa muklluqa huk killapim ch'ichimun. Ichhunña hurqupuspaqa, ch'ichi wiñamunanpaqqa huk ch'ukllachatam rurapuna. Para mana chayaptinqa chay kuka wampaltaqa unuchawan ch'aqchuna. Ch'ukllachantaqmi ruphaymanta hark'an.

- *Llaqtaykipiri, ¿mayhinatataq kuka muklluta wampalanku?*
- *Aylluykipiri, ¿hayk'aptaq kuka muklluta wampalankichik? Chukutari, ¿hayk'aptaq mallkinkichik?*
- *Kuka mukllu chakra patapi wisñikusqanmanta, ¿musuq yura wiñamunchu? ¿Imaraykutaq chayri?*
- *Kuka wampalpi ch'ukllachatari, ¿imapaqtaq ruranchik?*

Wampal makichay

Kuka mukllunchik wampalasqaña kaptinqa, ¿h'ayk'apllañataq qhawaykuqri kutina?

26

Qam chayraq paqariptiykiri, ¿hayk'a unaytaq tayta mamaykichik qhawaykurqasunkichik? Qamtaqa tuta p'unchaw tayta mamayki makicharqasunki, ¿riki? Chayhinata ari, wampal churasqanchiktaqa sapa p'unchaw qhawachkanapuni.

Kay wampal kancha rurasqanchiktaqa makillam qhawapayana, sisikunapas yaykurqunman, mana chayqa ayawayk'upas hap'irqunman. Mana paraptintaq sumaqlata unuchawan ch'aqchurquna.

Wampal patapi ch'ukllacha ruray

Kanan

- Ichhu rutusqa
- Raki raki
- Latanus raphi
- K'aspi tankachakuna
- Wampal kancha

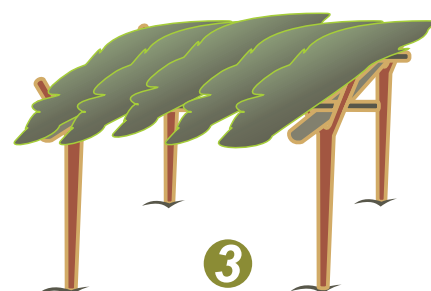
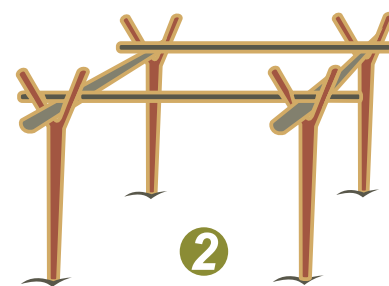
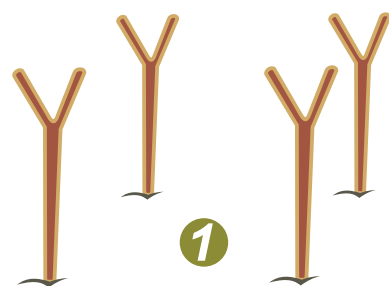
Ruraynin

Kuka mukllu wampalasqa ch'ichirqamuptinqa, mast'asqa ichhuntaqa huqaripuna. Wampal kancha llanthunanpaqmi, ch'ukllachataqa kayhinata rurayku:

1. K'aspi tankachakunatam wampalpa muyuriqninpiyas, chawpin allpapipas sayachina.
2. Sayachisqa tankakunamanmi wak k'aspikunata chakaykuna.
3. Chakasqa patamantaq ichhuwanpas, raki rakiwanpas, latanus raphiwanpas wayallata arwina.

Yuyarisunchik

Kay qatasqatam ch'ukllayuq wampal ninku. Wampaltaqa ch'ukllachanchik mukllu ch'ichikuna llanthunanpaq, ruphaypas mana atinanpaq.

CHUKU TARPUNAPAQ MASA (TABLAKUNA) RURAY

¿Imataq chukuri? ¿Manachu umaman churakuna?

Arí, umamanpas chukuta runaqa churakullantaq. Kay chukuqa hukmi. Wampalpim kuka muklluta tarpunchik, chaymantataqmi killamanta ima chay muhuqa ch'ichimun. Ch'ichispaqa kimsa killapi wiñamun, chay mallkichatam "chuku" ninchik.

¿Maymantataq chay "chuku" sutiri hamun?

Llapan muhupas qarachayuqpuni, *¿riki?* Chay muhuqa ch'ichimuspa umachanpi chay qarachanta ñawpachimuspa lluqsimun; saphintaq ukhuman sayananpaq ch'iqin. *¿Yaqachus ch'ichip umanpi lluqsimuptin "chuku" sutiyuq chay musuq yurachaqa kanman?*

Chuku qispiyta tukunankamaqa, chakra allpaqa allinchasqaña kanan. Chay chuku tarpuna llamk'asqa allpatam "masa" ninchikpas, "tabla" nispa pas sutiyanchik.

¿Mayhinatataq masa chakrakunatari llamk'ana?

Qhawarisqa allpamanta llapan qurankunata khituchiwan hurqunku, ichhuntapas t'iranku, huk yurakunatapas aysanku.

Chaykunataqa chikapi chikapi huñuspa kañanku. Ruminkunatapas sumaqta pallaspa ayaqinman apayku. Achka rumi kaptinqa warukunata huqariyku.

Chakra masa (tabla) llamk'aytaqa qharikunallam ruranku.

Kuka chakra allpatari, ¿imaraykutaq "tabla" ninku?

Qurakunatari, ¿kañanapunichu? ¿Manachu huñuspa ismuchikunman?

kañay: ruphachiy

Kukataqa kayhinatam akullina.

28

Kukatari, ¿qasi qasillatachu simiman churana?

Mana qasillatachu; urpichakunapas manaraq mikhuq rispaqa risakunkuraqmi ¿riki? Paykunaqa mikhunatam Apu taytanchikmanta mañakunku, kaqtaq ñuqanchikpaqpas mañapullawanchiktaq.

Kukata manaraq simiman churachkaspaqa, ñawpaqtaqa k'intuchataraq akllanchik, chayqa kimsa raphichata ari hunt'asqakunata akllarikunki, chaytataq uyan uyayuqta sayachkaqta churaspa apukunaman phukurikunchik. Chaypim rimanki: "Apu taytalláy, kay ruruchisqallaykitam qammanpas haywarimuyki, chayqa tukuy imapas hunt'asqalla ari kachun, ima ruraypas allin ari kachun" nispa

apukunaman phukurispa akulliykunchik; chaymantaqa hukkunamanpas k'intuta haywarillanchiktaq; paykunapas k'intuta haywarillawanchiktaq. Chayhinapuni may ñawpaqmantaraq kaq kasqa; chaytapuni tayta mamaykupas ruraq kasqa. Chayta rikuspa ñuqaykupas chayhinata rurallaykutaq. Chaywanpuni ari sunqu hunt'asqa ima rurakuytapas qallarinki, mana chayqa llakisqapas, wak sunqupas kanki. Arí, huchayuqpas kawaqhinarraqmi kanki.

Kukaqa t'antawan ninakunmi. Kunan qam sapallayki kay t'antata ñawpaqniypiraq mikhuykuwaq chayqa mana ari allinchi; apu

taytanchikmi rikumuwachkanchik, payqa phiñakunman ari;
chaymantaqa qhawarparisqa rikukuwaq, chaymantaqa ima llakipas
qampaq kanman; sunquyki mana tiyaykunmanchu, llakisqa kawaq,
chay kikillantaq ari kuka mana qurinakuyqa.

29

Munakuyqa kuka
qurinkuy pim kachkan.
Hawa llaqtakunapipas
runaqa tarinakuspa,
purisqankupi
samaykusparaqpunim,
tiyaykusparaqmi kukataqa
qurinakunku. Hukpas hukpas
istallanta q'ipinmanta
hurqurqusparaqmi
paskarparin; chaymantataq
huk hapt'ay kukata
qurinakunku, chaypitaq
rimaspa rimaspa
akulliykunku, llipt'atapas
mallichinakullankutaqmi,
chaymantaqa maychus
purinankuta ari ripunku,
ichaqa sunqupas hunt'asqa,
kuisqa, sayk'uymanta
samarparisqa, aswan
kallpayuq musuqhinaq
puriytipas, llamk'aytapas
yapamanta qallarillankutaq.

Kuka akulliy

Kanan

- ~ Ch'uspa
- ~ Istalla (khipuna)
- ~ Kuka
- ~ Llipt'a

Ruraynin

Anti runapas, yunka runapas
kukataqa paywan
kuskallapunim apakun.

1. Qhariqa ch'uspanpi, warmitaq khipunanpi kukataqa paykunawan kuskallapuni apakunku.
2. Huk runaqa sapanña kaspapas, hukkunawanña kaspapas kukataqa akullinuni.
3. Runakunaqa ch'uspamantapas, khipunamantapas ñawpaqtaqa kukata hurqun. Achkayuq kaspapa huk hapt'ay kukata qurinakunku.
4. Kukataqa iskaynin makipipas, p'achapipas, chukupipas "mamáy, taytáy, urpilláy" nispa chaskikunchik.
5. Chaskispañataq 3 hunt'asqa allin raphichakunata akllakunchik. Chaytaqa sayasqatakamataq, patanpi uyayuqtakamataq, Tayta Intiman, Mama Pachaman, apukunaman ima phukurikuspa akulliykuna.
6. Manaraq akuykuspaqa "Tayta Inti, Mama Pacha, llapan apukuna kay k'intuta phukurimuykichik, qamkunapas allinlla, ñuqaykupas saminchayniykita suyachkayku" nispa rimaspa akulliykunchik.
7. Hukkunaqa chay k'intu kukata ñut'uta khakurquspa pañamanta qallarisa muyuriqman phukurparinku.
8. Huk raphikunataqa rakhu tulluchanta siq'irparispa, raphita kuskachaspa ima rimanakuspa rimanakuspa misk'itaraq akulliykunchik.

9. Qhipamanqa llipt'achatapas k'utuchinakuspa kuka mama akulliyta tukunku.
10. Akulliyta tukuspaqa imachus ruranata kuisqa rurayta qallarinchikpas, llamk'aymanpas kutinchik.
11. Kuka raphikunataqa tumpata khamurispas simipi kachinchik, thuqaynintataq millp'uykapunchik.
12. Kuka hach'uqa kimsa, tawa uras siminchikpi churarayan. Q'aymaña kapuptinqa chay hach'utaqa mana sarukunaman wisch'upunchik.

Yuyarisunchik

Kukaqa yarqaymantapas, ch'akiymantapas, sayk'uymantapas hark'awanchikpunim.

Tarpuy: llamk'anakuna

Kaykunam kuka llamk'aypiqa yanapawanku:

32

Sutiyqa KHITUCHI. Ñuqaqa tarpuykunapi t'uquchakunata rurani. Uywaqniyqa ñuqawan qurakunata atipan. Ñuqaqa runawan kuskapuni purini. Ñuqawanmi pampakunataqa khitunku.

Ñuqataqa BARRETILLA niwanku. Ñuqaqa supay sinchitaq kallpasapataq kani. Chuku sayachinapaq wachukunapi t'uqukunata rurani. Ichaqa llamk'aqwan kuskam aqhata upyani.

Sutiyqa LAMPA. Ñuqam qullanaqa kani, ñawpaqtapunim ima llamk'anapipas purini. Wachukunataqa ñuqapunim kamani; wachu mana kaptinqa manam pipas llamk'anmanchu, chaymi "papacháy" nispa lliwpas niwanku.

Sutiyqa CEBADOR t'uqyachiq kasqayrayku. Ñuqaqa chuku tiyachinankupaq t'uquchakunap allpanta murk'ini. Ñuqa mana kaptiyqa manam chuku mallkiytaqa atinkumanchu. Huch'uycha kaspapas allakuypiqa manam pipas atipawanchu.

Sutiyqa MATU SAKA. Ñuqaqa kuka raphi sinchi mikhuqmi kani; llamk'aq masiyqa nit'iykusparaqmi mikhuchiwan, wiksayman hunt'arquptintaq q'ipiykuwanku matu wasiman; chaypitaq ch'usaqyachiwanku.

33

Sutiyqa CURBO, khituchip kuraq taytanmi kani. Chakillaymi wiñarqusqa, sinqayqa kikichallanmi kachkan. Kuka mallki machuyapuptynmi ñuqaqa k'allmankunata wit'uni musuq p'acha churakunanpaq.

Sutiyqa CHUKU PURU. Ñuqaqa astaq asnuchahina unutataq, chukutataq sapanka wachu chakiman apani. Mallkiqwan kuskataqmi wachun wachunta q'ipiysikuni. Mana kaptiyri, pitaq chukuta rakinman.

Sutiyqa Q'IPINA, lastikumantataq SIQ'A. Ñuqataqa warmipas qharipas munakuwanpuni; imatapas apaysiqtiycha ¿riki? Kuka pallaypiqa yanapakunipuni. Chiriptinqa runata q'uñichini.

Kuka chuku mallkiy

¿Mallkiywan, tarpuywanri kikinchu?

Tarpuspaqa muhuchallata allpa ukhuman ch'ichimunanaq churanchik.

Mallkispaga yurachap saphintaña ari aswan wiñananpaq allpa ukhuman churanchik. Chaymi chay.

¿Hayk'aptaq kuka chukutari mallkina?

Kuka chukutaqa hatun puquy killapipas, pawqar waray killapipas, ayriwa killapipas mallkikullanmi. Kuka mallkiyqiqa qharikunam chakra patapi llamk'anku. Chayaspaga samaq tumpayuq chakrap ayaqinpi tiyarqunku kukata hallpaspa; ñawpaqtaqa apukunamanpas, Pacha Mamamanpas phukurikunkuraqmi.

Pacha Mamataqa kayhinata rimapayanku: "Pacha Mama'y, qammanmi kayta haywarikuyki; qammi yachanki kawsayniyta, allinllata ari llamk'aypi qispirichwayku" nispa; chaymantaqa llamk'aykunata tupachinakunku:

lampawan llamk'aqta, khitchiwan llamk'aqta, barretawan, cebadorwan (repicadorwan) llamk'aqta, kuka mallkiqta, chuku rakiqta; chakrachikuqpas qullanatawan, qaywatawan kaypi mink'akun.

Pampalla chakra kaptinqa lampallawanmi allpata t'ikrarispa wachuta aysanku; kaykunap qhipantataqmi hukuna khitchiwan wachuta pichaspa qatillankutaq; kaypa qhipanmanña barretawan, sebadorwanpas wachukunapi t'uquta ruraspa siqallankutaq; wakkunataq kay t'uquchakunaman kuka chukuta mallkispaga qatipanku.

Sapanka wachupim chukuqa mana p'itinanchu; chaypaqmi huk chuku rakiqqa kananpuni. Paymi maki qhawaspa chukutaqa wachukunaman churamunan. Mallkiqkunataq chukutaqa allpa t'uquchapi tiyachinankupaq cebadorchanwan allpataqa murk'inku; chaypitaqmi kuka chukutaqa sumaqchata tiyachinku.

35

Chukutaqa puru winkuchakunapim unuchantinta chuku rakiqqa wampalmanta apamunan.

Allpa qhatapi kaptinqa manañam lampawanqa llamk'akunñachu, khitchillawanñam wachutaqa aysanku.

- Qamri chuku mallkiypi, ¿imatataq ruraspataq yanapakunki?
- Mallkiy p'unhaw paraptinri, ¿imatataq ruran llamk'aqkuna?

Huk p'unchaw llamk'ay

Huk p'unchawpiri, ¿hayk'a pachatataq huk runari llamk'an?

Llamk'aqkunamanri, ¿qullqipichu, imapitaq kutichinku?

Yunkakunapi llamk'aytaqa qallarinku pusaq pacha tutamanta. Llamk'aqkunaqa wasinkumanta chakrallamanña rinku. Chunka pacha tutamantataq samanku, chaytaqa hallpa ninku; chaypiqa chakrachikuqmi llamk'aqkunamanqa aqhata, tragota ima haywan; kukatapas hallpanku; chawpi p'unchawtataq llamk'aqkunaqa ch'ukllapipas, wayk'ukunanku wasipipas huñurqukuspa kaypiqa ch'akillita mikhunku.

Kuka mallkiypiqa kaykunatam mikhunku: runtuyuy, kisuyuy, lichiyuy fideos supata, chaymantaq qatinman: aychamanta estofado (uchu), wallpamantapas kallanmantaq. Aqhataqa achkata upyanku, huk kupa tragochatapas kallpachakunankupaq misk'iykuchikunku, huk chikanta samaykuspaqa chakraman watiqmanta hatarinku. Kimsa pacha sukhayaytaqa sukhayay hallpata hallparqullankutaq; aqhatapas, tragochatapas upyaykullankutaq,

kukatapas hallpaykullankutaq; chaymantaqa llamk'aq hatarillankutaq pichqa pacha sukhayaytaqa samapunku. Chakrachikuqqa manchayta

añanchakun. Munaqqa wasinkuman ripunku wakintaq chakra patapi upyaspa qhipanku.

Mikhunataqa llapan llamk'aqkunap warminmi wayk'uysikun; sapanka warmipas kuchilluntin, lastikuntinpunim wayk'uysikuqqa rinan; manahinaqa: "imantinmi hamurqanki, ¿pistulaykita aysarikuspachu hamusqanki? nispa k'amichikunkuman.

Kuka mallkiypas, wayk'uysikuypas aynillam. T'aqa llamk'aqkunaqa chunkamantapas, iskay chunkamantapas kallankumanmi. Kaykunaqa "rol" nisqa mit'ata llamk'anankupaq kamarinku; chaymanhinataq llamk'aq purinku, kasqallantaq warmikunapas.

- ¿Imaraykutaq aynipi llamk'ayri aswan allin?
- Kay qillqasqapi willakusqanmanhina, ¿hayk'a pachatataq kuka mallkiypiri llamk'asqaku?

Wiksa nanaypaq kuka hampi unu

Kanan

- ~ Kuka raphi huk hapt'ay
- ~ Q'uncha yamt'antin
- ~ Mankachapas, chatupas
- ~ Asukar
- ~ Unu
- ~ Tasa

Ruraynin

1. Allin mayllasqa mankapipas, chatupipas unuta t'impuchina.
2. Unu t'impuptintaq chay kikinman huk hapt'aycha kukata churaykuspa mankatapas, chatutapas allinta kirpaykuna.
3. Chay mati unuta asukarchayuqta q'uñichkaqtaraq huk tasata upyarquspa puñunaman samaq yaykuna.
4. Huk mikhuykuna mikhunapaqqa iskay urasllapas samana.
5. Wiksa nanay manapuni thaniptinqa yapamanta kikin matichata q'uñichkaqta upyana.

Kuka mana kaptinqa wiksa nanay thanichinapaqqa mansanilla qurachapas, muña qurachapas, chachakuma qurachapas, salwiya qurachapas allinmi matipi uypanapaq.

- Wiksayki nanaptin, ¿mamaykiri ima matichataq upyachisunki?

Pacha mamaman haywarikuy

Kanan:

- ~ Sara chuqllu ch'akisqa
- ~ Kuka k'intusqakuna
- ~ Vino
- ~ Uywap sullun
- ~ Untu
- ~ Niraq niraq rurukunapas,
- ~ Mikhuykunapas
- ~ Q'illay uywachakuna
- ~ Wira q'uya
- ~ Q'apachi (incienso)
- ~ Clavel t'ika puka, yuraq
- ~ Misk'ikuna hatun, huch'uy
- ~ Galletas
- ~ Mistura
- ~ Sintakuna puka, yuraq
- ~ Q'awa
- ~ Nina
- ~ Papel despacho

Ruraynin

1. Yachaqqa haywarikuyta qallarinanpaq tukuy sunqunwanmi apukunatapas, Pacha Mamatapas waqyarikun.
2. Papel despachota mast'arparispa kay patamanmi kuka k'intusqakunata k'ichkichallata churayta qallarín.
3. Haywarikuy rurachikuqtaq aylluntinpas, sapallanpas kukata k'intuspa yanapakun. Apukunaman, Pacha Mamamanpas ima munasqanta mañakuspa haywakunku.
4. Kay k'intuchakunaqa papel despacho patapim munayllata muyuriqninpi churakun, chawpinpitaqmi sara chuqllu, uywa sullu, untu, wira q'uya, t'ikakuna, q'apachiy, chunta, hawanmantataq misturaswan t'akaykun.

5. Kaqtaq winutapas apukunaman Pacha Maman phukurikun, haywarikuyta hawantataq wisñiykun (ch'allaykun) pañamanta llug'iman.
6. Kaypa hawanmanqa munayllata kuka k'intukunawan p'istuykun.
7. Papel despachota tawantin ch'ullpankunata k'uyurqun, puka yuraq sintawantaq watarqun.
8. Pukara nisqa t'uqu pampachapitaq q'awatapas, yamt'atapas kañan.
9. Sansacha kaptintaq, iskaynin makinwan haywarikuyta huqarin, tukuy sunqunwan apukunaman, Pacha Mamaman haywarin, rurachikuqpaq imaymanata mañapuspa.
10. Chaymantaqa inti llugsimuy qhawachkaqta ruphay tukunanpaq churarparin.
11. Ruphayta tukuptintaq, chiriya puqinña munayllata ucpachanta huñurqapun.
12. Wasiyuqqa tutallamanta pukarataqa kasqanta waqaychapun, pakaykapun.

Llaqtaykipiri, ¿mayhinatataq haywarikuyta rurankichik?

Tarpuy qhipaman: aycha estofado (uchu)

Kanan

- ~ Waka aycha, sisina
- ~ Papa
- ~ Sanawri
- ~ Siwulla
- ~ Ahus
- ~ Tumati
- ~ Kachi
- ~ Asiytipas, wirapas
- ~ Arus
- ~ Wislla

Wayk'uynin

1. Q'unchapi ninata hap'ichispa mankata churaykuna.
2. Siwullata, ahusta, tumatita pikaspa kachichayuqta mankapi asiytiyuqta thiqtichina.
3. Allinta thiqtirquptinqa unuta tantiyasqata hich'aykuna.
4. Kuchusqaña aychata allinta maqchirquspa t'impunanpaq mankaman churaykuna, kaqtaq mana qarayuq sanawritapas kimsa tawaman q'allarquspalla yapaykuna.
5. Aycha yaqa chayarquptinña, pilasqa papata hatun hatunllata churaykuna.
6. Sapaq mankapitaq unu churpukun kachiyuq, siwullayuq ahusniyuq ima arus wayk'ukunanpaq.
7. Unu t'impurquptinmi arusta allin maqchisqata churaykuna.
8. Arus yaqa chayasqaña kaptinmi, allinta hap'ispa ch'umarquna.
9. Chay qhipamanqa arusman asiytita mismirisa, mankata allinta kirpaykuspa yapamanta q'unchaman tiyachina. Arusqa wapsillanpi chayayta tukunan.
10. Chayasqa kaptinqa mankakunata q'unchamanta iturquna.
11. P'ukukunapi arustawan estofadotawan qaraspá uchu kutayuqta mikhunku.

Ñawpaqtaqa phiryus supataraqmi mikhunku.
Yunkapiqa phiryustaqa manam sapa p'unchawchu mikhunku, chakra llamk'ayllapim, aswanqa kuka tarpuypi.

Tarpuy qhipaman: kukimanta amachay

Kuka chakrataqa, iskay kimsa kutitam watapi llamk'apayana, quranta qurana mana kuka p'amparqukunanpaq, kukachakunatapas qhawapayana ayawayk'umanta.

Kukata WAMPALPIRAQ amachaspa

¿Ima urukunataq kukatari waqllichin?

Chay waqllichiq urukunatari, ¿imata ruraspataq pisipachina?

Kuka chukuta mallkirquspaqa, chakrayuqqa manam qasinchu. Chakra watuqqa rinanpunim. Mallkiy qhipamanqa chakrayuqqa makillam kukimantapas, huk urukunamantapas kuka chakranta qhawapayan. Kuki mallirqamun chayqa kukap raphintam k'uturparin; chaytataq wasanpi q'ipiykukuspa q'isanman astan. Kukip q'isanqa kuka chakramantaqa ancha karupim. Kanmanmi huk pichqa pachak thatkipi ima, aswan karupipas kanmanmi.

Chakrayuqqa kayta rikurquspa kuki sisitam q'isankama qatipan; tarispataqmi kukikuna wañunankupaq kirusinta hich'aykun. Kayqa ñawpa pachapi karqan, kunanqa mana kirusin kapunñachu, kaspapas sinchita walin; chaymi sisi wakman ayqikunanpaq q'isanpa muyuriqninman uhpawan wisñirparinku.

Kukiqa qhulla raphichayuq kuka kachkaptinmi aswantaqa k'uturparin; chakrayuq mana qhawarikunchu chayqa, kuka yurakunataqa chakrantintapas tukurqunmanmi. Kukiqa watantinpas kukataqa kut'ullanmanmi.

- Llaqtaykipiri,
¿imakunata ruraspataq kukita ayqichinkichikpas, pisipachinkichikpas?
- *¿Mayhinataq kukatari ima unquymantapas hark'ankichik?*

KUKATARI, ¿Pitaq uywarqan?

¿Maypitaq uywasqaku?

44

¿Hayk'apmantataq uywakunpas, akullikunpas?

Huk yachaqkunam ninku 8 000 watañam kukaqa riqsikun nispa. Hukkunaqa ninku 5 000 watañam apaykachakun ninku. 3 500 watañam riqsikunpas, apaykachakunpas ninku.

Kukaqa kay América allpapipuni ñawpaqmantaraq riqsikuq kasqa. Chaymi Chibcha llaqta runakunapas, aymara runakunapas, qhichwa runakunapas kukataqa ña apaykachasqakuña; chaymi kunanpas Perúpi, Colombiapi, Ecuadorpi, Boliviapi, Argentinap hanaqninpi tarpukunraq, apaykachakunraq. Coca cola misk'i unu rurakunanpaqpas tiqsi muyuntinmanmi ch'iqin.

¿Imapaqtaq kukatari apaykachankuman karqan?

Kukaqa nanaykunata ari thanichiq kasqa, kaqtaq may maypiqa runap ukhuntas tunuyachillantaq. Chaymantapas kuka raphitaqa akulliyku ari; akullisqaqa yarqaytapas, ch'akiytapas, sayk'uytapas tatichinmi.

Aylluykipiri, ¿kukata apaykachankichikchu?

¿Pikunataq wasiykipiri kukata akullin?

Qallariypi tapukuykunata kutichinaykipaqqa internetman yaykuyta atinki, kay uyakunaman:

- <www.bolivianet.com/cultura/encuentro/coca/la_coca.html>
- www.gepama.com.ar/matteucci/downloads/Coca.pdf
- <http://hojadecocaenperu.blogspot.com/p/el-cultivo-y-uso-de-la-hoja-de-coca-en.html>
- www.galeon.com/florindaguerrero/coca.htm
- <https://cuestionessociales.wordpress.com/2011/10/30/cultivo-ilegal-de-la-coca-consecuencias-y-soluciones/>

Wiksa punkiypaq kuka hampi

Kanan

- ~ Huk akulliy kuka raphi
- ~ Huk kiru ahus
- ~ Yana rachapacha
- ~ Chumpipas, kunka p'istunapas

Wayk'uynin

1. Kikin wiksan punkisqa runapas, wak runapas huk hapt'ay kukata akullispa ñut'uchata khamurqunan.
2. Akullisqa kuka ñut'uña kachkaptin huk kiru t'ipqasqa ahustawan khamurqunan.
3. Chay kukantin ahusnintin khamusqawanqa punkisqa wiksata qhaqurquna.
4. Chay qhaqusqa patamantataq chumpiman rikch'akuq rachapawan allin mat'ita p'isturquna, chaymantataq unquqta puñuykuchina.
5. Kikin unquqpas chay kukatawan ahustawan khamusqantaqa millp'uykuytam atin, chaywanqa aswanmi yanapanqa.

YUYARISUNCHIK

Chayhinata hampikuspaqa mana ari chiri mikhuykunatapas, imakunatapas upyanachu.

¿Imamantataq wiksari punkinpas, qaqayanpas?

Kuka k'intucha

(takiy)

46

Kuka k'intucha hoja redonda,
kuka k'intucha hoja redonda.
Qamsi yachanki ñuqap vidayta
kay runap llaqtanpi waqasqallayta.
Qamsi yachanki ñuqap suerteyta
kay runap llaqtanpi llakisqallayta.

Mamallayqa wachakuwasqa,
taytallayqa churiyawasqa,
para phuyup chawpichallanpi,
parahina muyunallaypaq.

El sol eclipsa, la luna mengua,
El sol eclipsa, la luna mengua.
¿Por qué delito padezco tanto,
ñuqachu karqani mamay waqachiq?
¿Por que delito padezco tanto,
ñuqachu karqani taytay waqachiq?

Hojita redonda de la coca,
díme, díme mis verdades;
¿por qué tanto sufrimiento,
por qué tanta injusticia?
¿Acaso todos no somos hombres de la
tierra, acaso todos no somos hijos de
sol y la luna?

Panteón punkucha fierro rejilla.
Panteón punku fierro rejilla.
Punkuchaykita kichaykullaway,
khuyasqa mamaywan tinkuykunaypaq.
Punkuchaykita kichaykullaway,
wayllusqa taytaywan tupaykunaypaq.

Hojita redonda,
Tú nomás sabes mis verdades,
el sufrimiento no me mata,
mi corazón es eterno.

Las estrellas están en mi alma,
y mi alma entre las estrellas;
entonces la muerte no existe,
cuando la vida me abraza.
Mañana chaypi tinkullaspayqa,
mañana chaypi tupallaspayqa,
sentimientoyta willaykukusaq,
sepulturaman asuykullaspay.

Hallmaykunapipas ima llamk'aypipas k'irikusqamanta hampinapaq

Llullu k'irikunapaq (llaga) hampi

48

Kanan

- ~ Kuka
- ~ Imapas kurkuykipi k'irisqa
- ~ Papil raphi
- ~ Thantacha (rachapa)
- ~ Asukar
- ~ Yawri
- ~ Q'aytu
- ~ Ch'iri ch'iri
- ~ Yawar ch'unqa

Hampiynin

1. Kukata asukarniyuqta khamurquna.
2. Mana llipt'ayuq khamusqa kuka hach'utaqa kurkuykipi k'irisqa pataman laq'arqukuy.
3. Papiltaqa suysunatahina yawriwan t'uqurquna.
4. Hawantataq t'uqusapa papilwan qatarquna.
5. Patanmantataq huk ch'uya thantachawan p'isturquna.
6. Thantachataqa q'aytuwan pillurquna.
7. K'iri hatun kaptinqa, ch'iri ch'iritapas, yawar ch'unqatapas maranpi kutarquspa k'iriman laq'ana.

Yuyarisunchik

Chayraq khamusqa kuka hach'um k'iriykip ruphayninta qichun. K'iriqa pisi pisimanta allinyapun. Kaytaqa sapa ch'isim k'iri thaninankama hampikunayki.

- Allquri, ¿imawantaq k'irinkunata hampikun?
- Thuqayri, ¿hampichu kallanmantaq? ¿Imarayku?
- Kichasqa k'iritapas, mana kichasqatapas, ¿imakunawantaq hampikunkichik? ¿Mayhinatam chaytaqa kamarina?

HUQARIY: kuka raphi pallay

¿Imataq waranchiri?

¿Mallkisqamanta hayk'a unaymantataq kuka raphitari pallaytaña atinchik?

Kuka raphitari huk watapi, *¿hayk'a kutitaq pallana?*

49

Kuka mallkikusqanmantataq watamanñam raphinkunata pallayta atinchik. Chayraq watayuq musuq yurap raphin pallaytaqa “waranchi” nispam ninchik. Waranchita ruraspaqa munayllatam yurap sikiñpi tarikuq raphichakunallatam pallana.

Waranchi ruranapaqqa chakrayuq runa ñawpaqtaqa winuwan t'inkaykun, Pacha Mamatapas kikillantataq ruran; kuka k'intuwan phukurikun: “Añaychayki Pacha Mama, kay ruruchisqaykiwanqa kawsallasaqmi” nispa riqsikun. “Kunanqa saka sakatarraq kaymanta pallarqusaq” nispa t'inkaykun.

Waranchiqa pisichallam pallakun, ichaqa libra matu kukatam t'inkanku. Kayqa “arroba kukam” nispa k'intunku. Qhipa pallaykunapi hayk'a arroba kukatam chakramanta huqarinqaku chaytam kaypi yachanku. Waranchi qhipamantataq, kimsa, tawa killanmanmi pallallankutaq. Watapiqa kimsa, tawa kutitam kuka raphiqa pallakun. Pallasqaña kuka raphitaqa “matu” nispam riqsinchik. Sapanka hallpaypim matuqa siq'akunaman huñukun, llanthullapitaq tumpallata masarparikun. Matu achka tantarqukuqtaq matu wasillamanña huk qhari q'ipin; chaypitaq pampaman masarparin mana q'uñirqunanpaq. Chay wasiqa “matu wasi” sutiyaqmi.

Kuka pallaypi achka llamk'aqkuna kaptinqa mikhunaqa waka aychayuqpas, wallpa aychayuqpas wayk'ukun; chakrayuqlla pallan chayqa mikhunaqa maychus sapa p'unchaw mikhusqallanku.

- *Aylluykipiri, ¿pikunataq kuka raphita pallan?*
- *Kuka pallaypi, ¿qamri imatataq ruranki?*
- *Waranchita ruraspari, ¿kuraq runakuna machaykunchu manachu? Chayri, ¿allinchu manachu? ¿Imarayku?*

Kuka pallay qhipaman llamk'ay

¿Kuka pallay qhipamanpas llamk'achkanallachu? ¿Imatataq ruranari? Kimsa kutipas, tawa kutipas raphin pallasqa kukari, ¿manachu utqaylla machuyan? ¿Imaraykutaq wakin kukari ch'aprayarqapun?

Kuka yurataqa raphinta pallarquspallam qhipantin p'unchaw quranta t'irarquspa llamk'arquna kuka utqaylla raphirqamunanpaq. Chayqa sara chakra hallmaywanmi ninakun.

Kuka yura unay wata wayllukunanpaqqa allin puqusqatam pallana; allinmi kanman pichqa, suqta killamanta. Chaytaqa "doblada" nispam ninku; chay kimsa killamanta pallasqanku kuka yuraqa utqayllam ch'apraman tukurqapun, k'upayarqunpas, machuyarqunpas. Kuka yura ñawisapa kachkaptinqa munayllatam pallana ñawichanta khuyaspa; ñawichanta mana khuyanki chayqa, chay kukaqa utqayllatam ch'akirqapun.

Pallaypiqa kuka ch'isipaypas kallantaqmi. Kuka raphi pallanapaqqa kallantaqmi velada nisqa llamk'ay. Kay ch'isipaytaqa rurakun kaphiy pallana pachapim, pacha manaña aypakuptin; ichaqa chay kuka yuraqa allin puqusqam kanan, mana ñawisapachu. Sapanka pallaqmi k'anchanachantin (mechero) wachuta siqan. Veladapiqa iskay hallpallatam pallanku; qallariy hallpaypiqa wallpa kaltutapas, aycha kaltutapas mikhunku, samapunankupaqtaq kaphiyta upyanku. Chay llamk'ayqa yaqa kuska tutakamam.

- ¿Imaraykutaq kuka pallaypiri ch'isipayta ruranku?
- Kuka chakraykipas, kaphiy chakraykipas pallay pachapi tarikuptinri, ¿imatataq rurawaq?
- Kaphiy pallaypas, kuka raphi pallaypas kuskalla mana tupamunanpaqri, ¿imatatq llaqtaykipi ruranku?
- Runari, ¿maymantataq kuka pallaqpas, kaphiy pallaqpas rikhurimun?

Kuka kuchupay

¿Imataq kuka kuchupayri?

¿Kuchupasqa kukari manachu wañupun?

Kuka yurataqa kimsa, tawa watamantam, machuyapuptinpas, ch'aprayapuptinpas, k'upayapuptinpas kuchupanku. Kay kuka yura kuchupayqa ayriwa killamanta qhapaq sitwa killakamam rurakun; chay llamk'ayqa ch'akiriy pachapipunim hunt'akun, manahinaqa mana allinchi kanman.

Chay kuchupasqa kuka yuramantari, ¿hayk'a unaymantataq raphinkunata pallakun?

Kuchupasqa watanmanñam pallakun; kaytapas waranchi kuchupa nillankutaq; kay waranchi pallaypim k'intu kukataqa pallaqkuna tarinku, munaqkunaqa munayllata waqaychakunku. Pallasqanku qhipamantaq kukataqa allpanchaspas, quraspa llamk'arqunku, chaymi kay kukaqa sayayninmanpas kaqtaq kurkunmanpas munayta qispirqunqa; raphinpas hatun hatun, achkataq pallakunpas.

Kuka yurari, ¿hayk'a watankamataq kawsan? ¿Hayk'a kutitaq kuchupayta atinchik?

Kukataqa sapa kimsa, tawa watamantam kuchupanku. Mayhinatach kukataqa khuyanchanku chaymanhinataqmi iskay chunka, kimsa chunka watatapas kawsallanmi.

- Kukatari, ¿ima sutiyuq llamk'anawantaq kuchupanku?
- Kuchupasqanku ch'apratapas, k'allmakunatapas, ¿imanankutaq?
- Kuka chakrari, ¿imakunawantaq kallpachakun? ¿Wanutari pitaq churan?

Muqu nanaypaq hampi (reumatismo)

Kanan

- ~ Huk hapt'aycha kuka
- ~ Unu hisp'ay
- ~ Rachapakuna (thantakuna)
- ~ Manka
- ~ Nina

Hampiynin

1. Kukatam pisilla unu hisp'aypi t'impurquchina.
2. Allin q'uñichkaqwantaq chaki muqu nanaykunaman laq'arquna.
3. Rachapakunawantaaq p'isturquna, chay patamantaq wak p'achakunawanpas k'uyurquna.
4. Kaytaqa puñunapaqmi sapa kutilla nanaykuna thaninanpaq hampikuna.

- Llaqtaykipipas, aylluykipipas, ¿muqu nanaytari imakunawantaaq thanichinkichik?
- ¿Pikunataaq muqu nanayri aswan hap'in?
- ¿Ima qurakunataaq muqu nanay thanichinapaqri allin?
- ¿Imamantataaq muqu nanayri hap'ikun? Chayri, ¿imataq rurana kanman?

Kutichiyta mana atispaqa tayta mamaykitapas, kuraq runakunatapas tapukamuypuni.

Kayhinatapas runataqa yanapallanitaqmi

Kuka qhawachikuy

Kanan

- ~ Puka istalla (piskita)
- ~ Kuka (qhawachikuq apan chaymi aswan allin)
- ~ Qhawachikuq
- ~ Qhawaq (ñawiyuq)
- ~ Ñawin (huk sul qullqi)

Qhawaynin

1. Qhawachikuq runaqa kuka mama qhawaq runata mink'akun.
2. Mink'akuqqa yachaq "ñawiyuq" runaman kukata haywarispa rimapayakun.
3. Kuka qhawaqqa kukata chaskikuspa mink'akuqta uyarin.
4. Qhawaqqa k'intuta apukunaman phukurikusparaq akulliyta qallarín.
5. Misk'itachus, hayatachus akullisqanmanhina "arí atisaqmi" ninpas, "makiypaqmi" ninpas.
6. Kikin p'unchawpas, wak p'unchawpas mink'akuqqa istalla kukata huk sul ñawichayuqta qhawaqman haywakun.
7. Qhawaqqa istallata mast'arparispa, runakuna ranti raphikunata kuskachaspa kukataqa pisi pisillamanta "wayrachin".
8. Ñawpaqtaqa kuka mamata kayhinata mink'arikun "Kuka Mama, willka kuka sut'ichallanta ari willaykuway, kay wakcha wawa masiyta yanapaysiway" nispa, chaymantañataq mink'akuqpa mañakusqanta tapun.

9. Kuka Mamaqa tapuspapuni paña makinwan hapt'asqan kukataqa pisi pisimanta kacharin, chaytataq istallaman chayasqanmanhina mink'akuqman willan.
10. Mink'akuqqa achka kutipas huk hukmanta tapukuytaqa atinmi, chaypaqtaq ñawintaqa churallanpuni; kaqtaq qhawaqpas 1, 2, 3 kutipas tapurillantaq; raphichakunap chayasqanmanhinataq mink'akuqman willan.
11. Qhawaqqa tukuchan mink'akuqman yuyaykunata qaraspa, imakunatachus qhipaman rurananta willaspa.

Yuyarisunchik

Kuka Mamaqa niraq niraqmi: huch'uy, hatun; phanchichkaq, q'apñusqa; q'illu q'umir, q'achu q'umir, yana q'umir, ismurisqa ch'umpiyasqapas kanmi. Kuka Mamaqa huk uyayuq, huktaq qhipan; hunt'asqapas, q'asapas; t'uqupas, patarasqapas; istallamanpas, hawamanpas chayan; sayasqamantachu, kinraymantachu, uma chakinmantachu chayan. Kaykunaqa sapankapas huk yuyaytam willakun; qhawaqqa chaykunatam allinta riqsin, willakuyninmanhinataq mink'akuqman willapun.

Kuka huqariypipas, tarpuypipas mikhuy

WALLPA KALTU

Kanan

- ~ Wallpa aycha
- ~ Rumu
- ~ Papa
- ~ Q'umir latanus
- ~ Sanawri
- ~ Arus
- ~ Asnapa
- ~ Kachi
- ~ Siwulla
- ~ Ahus
- ~ Uriyanu
- ~ Ch'ullqi piminta

55

Wayk'uynin

1. Q'unchata yamt'awan hap'ichina.
2. Mankata ununtinta q'unchaman churpurquna.
3. Kaymanmi siwullata ahusta, kachita pimintata, uriyanuta ima churaykuspa t'impuchina.
4. T'impurqamuptintaq wallpa aychata mana kuchusqallata churaykuna.
5. Mana qarayuq sanawrita iskay kimsaman q'allasqallata churaykuna.
6. Allinta t'impurquptintaq rumuta, papata hatunkunallata churaykuna, kay t'impurquptinña latanus t'ipqasqata churaykunallataq.
7. Wallpa aycha allin chayasqa kaptinqa mankamanta aysarquna, chaymantaqa qarakunapaqña kuchurparina.

8. Sapaq mankachapitaq arusta wayk'una.
9. Mikhuykuna chayarquptinqa mankata pampaman ituna.
10. Asnapakunata (pirihilta, uriyanuta) huk p'ukuman ñut'uchata pikarquna.
11. P'ukru p'ukukunapi qaranakuspa mikhuna.

Qarakuynin

P'ukumanmi aychata, rumuta, papata, sanawrita, latanusta ñawpaqta churana, chay qhipamanmi kaltunta wisllawan qaraykunallataq; kay hawamanmi arusta churanallataq, kay patamantaq asnapa pikata wisñiykuna. Kaytam llapan llamk'aqkunaman mikhuchina.

Kuka ch'akichiy

¿Imataq maturi? ¿Imataq matu wasiri? ¿Imataq matu kanchari?

Matuqa chay kikin p'unchaw pallasqa kuka raphipas, kaphiy rurupas. Qayna p'unchaw pallamusqaykichik matuta kunan p'unchaw ch'akichinaykichik, ¿riki? Pararaqachus manachus chaytari, ¿pitaq, imataq willasunkichik?

Matuqa kunan p'unchaw pallasqa kuka raphim. Chay matuqa matu wasimanpunim kunan kikin p'unchaw chayanan; chaypim tumpa masarparisqa puñunan. Achka matu kaptinqa wasiyuqmi yaykun hinaspataq chakinwan hayt'apayaspa matutaqa t'ikran; chaytaqa mana q'uñirqunanpaqmi wayrachin. Matuqa chirillam kanan.

Kay matutam pallakusqan qhipa p'unchawninmanña ch'akichikun. Chaypaqmi mana paraptinqa tutamantaña matu wasimanta matu kanchaman masaripa hurqukamun. Kay masasqa raphikunataqmi rughaypa p'ankusqanmanhina pichana ch'aprachawan kantunmanta t'ikrapayana; allinta rughaptinqa pusaq pacha tutamanta chawpi p'unchawkamaqa ch'akirqunña, ichaqa matu kanchapi t'ikrapayanapuni. Ch'akisqatañaqa sumaqlata matu wasiman astaykuna, chaypipas masarparina kuka chiriyarqunanpaq. Kay ch'akichisqa kukatam “qacha kuka” nispa sutiyanku. Kay kukaqa q'umirchalla ch'akin; chaytataqmi “primera” ninku. Kay qacha kukatam ENACOWan rantichikunku.

“Segunda” nisqa kukaqa, ch'akichichkaptinku para chikanta hap'irqun chaymi; kay raphikunaqa tumpata yanayarqun. Kukaqa yanayanpunim ch'isiyaqta mana allinta rughamuptinpas, huk p'unchawpi mana ch'akiptinpas, wak p'unchawpiraq ch'akichisqapas; pallakusqan qhipa p'unchawkunaman kimsa p'unchaw ima mana rughamuptinpas; chaypim matuqa q'uñiriruspa chikanta yanayarqunpuni ch'akisqapas. Chay yanayasqa kukatam ENACOpia “segunda” nispa rantinku.

“Tercera” nisqa kukapas kanmi. Kay kukaqa sinchi yanapuni ch'akin; kayqa pallakusqa qhipaman huk mit'a ima ruphay mana kaptinmi; matuqa q'illuyarparinuni, yanayarparin ima ch'akichiptinkupas. Kay kukataqa ENACO “mana allin kukachu” nispa pisichallata qullqitapas kukayuqmanqa wisch'uykapun.

Kukap chanintari, ¿pitaq churan?

SARUSQA KUKA

Kay kukataqa manam ENACOMan apanankupaqchu ch'akichinku. Kay kukataqa akullinankupaqpas, maypipas qhatunankupaqmi ch'akichinku. Paray pachapipas, parapas matuta hap'irquptin, qasi p'unchawkunapas pisita ruphamuptinmi matuqa yanayarparinpas, q'illuyarparinpas, chayraykum kay kukataqa saruspa ch'akichinku.

Sarusqa kukaqa kayhinatam ch'akin: matu wasimanta matu kanchaman hurqurqamuspa, pichana ch'aprachawan iskay, kimsa kutita t'ikrarqunku; allin p'ankuchaña kaptintaq huñurqunku; chaytataq matu q'asuna k'aspikunawan muyurispas p'ananku, kaqtaq matu pataman p'alta muyu rumikunata churaykuspa kantunmanta muyuchillankutaq; kaytaqa iskay kutita ima ruranku; chaymantaqa kasqanta ch'akinanpaq masarparillankutaq; ch'akiptinqa matu wasiman huqaripunku; Chaypiqa huñusqapas masarparisqallapas kanmanmi; kaytam "saruy kukaqa misk'i" ninku.

Manaraq ENACO kachkaptin kukataqa saruspallam ch'akichirqanku, qacha kukaqa manam riqsikurqanchu.

Kukataqa warmikunam aswantaqa ch'akichin; pisilla kaptinqa allin ruphay p'unchawpiqa irqillapas ch'akichinmi (chunka iskayniyuq wata kuraqman)

60

Paray pachapi kuka ch'akichiyqa imaymana yachaypaqmi; ruphay kachkaptinpas qunqayllam paraqa muyurqamun, mayninpiqa kuka ch'akichiqtaqa llallirqunpuni. Chaymi kuka ch'akichiqqa kaykunata qhawarikun: mana qarakuqpa waqasqanta "paranqachushina, paranqachushina" nispas waqan; chaymantapas misip ñawinta qhawallankutaq, yanayan chayqa parananpaqmi. Huktaq, kukata masarparispaña rirputa intiman qhawachinku, kaytaqa matu kanchapi churarparinku inti k'anchamunanpaq.

- *Qamri, ¿matu ch'akichiyta yachankichu? ¿Pitaq yachachirqasunkiri?*
- *P'unchawman paranantapas, mana paranantapas yachayta munaspari, ¿imatataq qhawankipas, uyarinkipas?*

Kuka qhatuy

¿Imataq ENACOri?

Pallasqa kukatari, ¿pimantaq, maypitaq qhatuna?
Llapan kuka pallasqaykitachu ENACOri rantisunki?

ENACOqa kastilla simipi: Empresa Nacional de la Coca. Kukataqa Estado Peruano ari watun. ENACOLLam rantinanpas, payllam qhatunanpas. Kay kuka wasip paqarisqanqa suqta chunka watañam. ENACOp kamakusqanwanmi qacha kuka ruraytaqa qallarinku, ENACOMan kuka apanankupaqmi sapanka kuka llamk'aqpas empadronakurqan hayk'a arroba kukatach watapi pallan chayta willakuspa. Kuka llamk'aqkunaqa carnetniyuqkama kanku kunankamapas; ENACOManqa carnetnillayuqmi kukataqa apan, mana carnetniyuqqa manam apanmanchu.

Ñawpaq pachapiqa manaraq ENACO kamakuchkaptinqa Empresa de la coca nisqa sutiyuq wasikuna karqan; kay wasikunap umalliqninpa autorizaciólnniyuq, licenciayuq runakunam karqanku, chay pachapiqa saruy kukallatam apaykacharqanku, kay runakunañam kukataqa may munaqman ch'iqichikupas, wintiqkupas.

Kunan pachapiqa lasapi kuka qhatuqkunapas ENACOMantam rantinku, paykunapas empadronasqam kanku, carnetniyuq, chaywanmi lasapi kukataqa raliyusninpi qhatunku.

ÑAWPAQ KUKA CHHALAY

Ñawpa pachapiqa yunkantin ayllukunapiqa Q'atqakuna sisina q'ipiykusqa puriqku, sisinatam kukapaq quqku, yunka ukhumantaqa q'atqakunaqa kukalla q'ipiykusqa llaqtankuman kutipuqku. Lumantakamalla purispa. Puriqkuqa t'aqa t'aqapi kimsa pichqa runa ima. Kayta puriqku kuka controlkunamanta ayqikuspa (pakakuspa). Kunan pachapiqa q'atqakunaqa pisita puripunku, manaña ñawpaqhinañachu. ENACOkuna kukata sinchita maskanku, kunanqa lumakunapipas pakakuspa ENACOqa kansi. ENACOqa q'atqakunata kukantinta tarirquspaqa llapachantam qichupunku.

Kay qichusqa kukaqa ENACOMan yaykupun, wartiyakuna qichunku chayqa, kaykunapas kasqallantataq ENACOMan apanku.

62

Mama kukachalláy

(yarawi)

Carmen Alosilla Morales
2013

¡Kukachalláy, kukachalláy!
Qammi kanki
apukunap haywarikuynin,
Pacha Mamap willka yuran.

¡Kukachalláy, kukachalláy!
Qammi kanki
kawsayniy yachaq,
llamk'ayniypi kallpa quqniy.

¡Kukachalláy kukachalláy!
Qammi kanki
Chiripipas, wayrapipas,
puriq masiy, llakiq masiy.

¡Kukachalláy kukachalláy!
Qammi kanki
muchuyniy thanichiq,
ch'akiyniy thasnuq.

¡Kukachalláy kukachalláy!
Qammi kanki
llapan runap munasqan,
llapan runap samin yachaq.

¡Kukachalláy kukachalláy!
Chiqanpipuni kanki
María Santisimap akullisqan,
chaymi llapan runalla akullisunki.

¡Kukachalláy kukachalláy!
Amapuni saqiwankichu,
amapuni qunqawankichu,
amapuni muchuchiwankichu;
Kukachalláy...

Ch'akiypaq sara aqha

Kanan

- ~ Yuraq hak'u
- ~ Misk'i (azucar)
- ~ Canela
- ~ Q'uncha
- ~ Mankakuna
- ~ Tumin, balde
- ~ Qaywina k'aspi
- ~ Sara, trigo
- ~ Hierba luisa, mansanilla
- ~ Qunchu
- ~ Yamt'a
- ~ Raki
- ~ Suysuna

Ruraynin

Kuka llamk'aypiqa aqhaqa manam machana aqhachu, misk'i aqhallam "ch'akiypaq" nisqa.

1. Saracha, trigocha kaptinpas pisillatam kutarina.
2. Ninata hap'ichispa mankata ununtinta churpuna, kanilayuqta, yirwa luwisayuqta, masanillayuqta ima.
3. Huk mankachapi sara hak'utapas, trigo hak'utapas unuwan lawachatahina tupachina.
4. Unu t'impurquptintaq pitusqa hak'uta pisi pisillamanta hich'aykuna, huk makiwantaq mankata k'aspiwan qaywina.
5. Kaytam allinta t'impuchina, chaymantaqa chiriyananpaq pampaman ituna.
6. Chiriña kaptintaq rakimanpas, tuminmanpas ima kasqanmanpas ch'umaykuna.
7. Rakiña, tuminña, waltiña kaptinpas huk k'uchuchapi tiyachina, chaymanmi misk'ita munasqaykimanhina mana qaywispalla churaykuna, qunchutapas puqunanpaq churanallataq.
8. Qunchu mana kaptinqa t'antakunatam churana, tutamantantaq kay chullusqa t'antakunata yuyayllawan hurqurquna.
9. Aqhataqa llamk'achinapaq huk p'unchwañawpaqta rurana.

Kuka llamk'aypiqa aqhaqa mana manchaytam wisikun.

¿Hakuchu yunkata kuka pallaysikuq? Pukllay

KAMACHIKUYKUNA

1. Pukllanapaqqa kaykunam kanan:

Muhucha 1

Muhucha 2

Ruru

Tullucha

yupayniyuq puchkacha

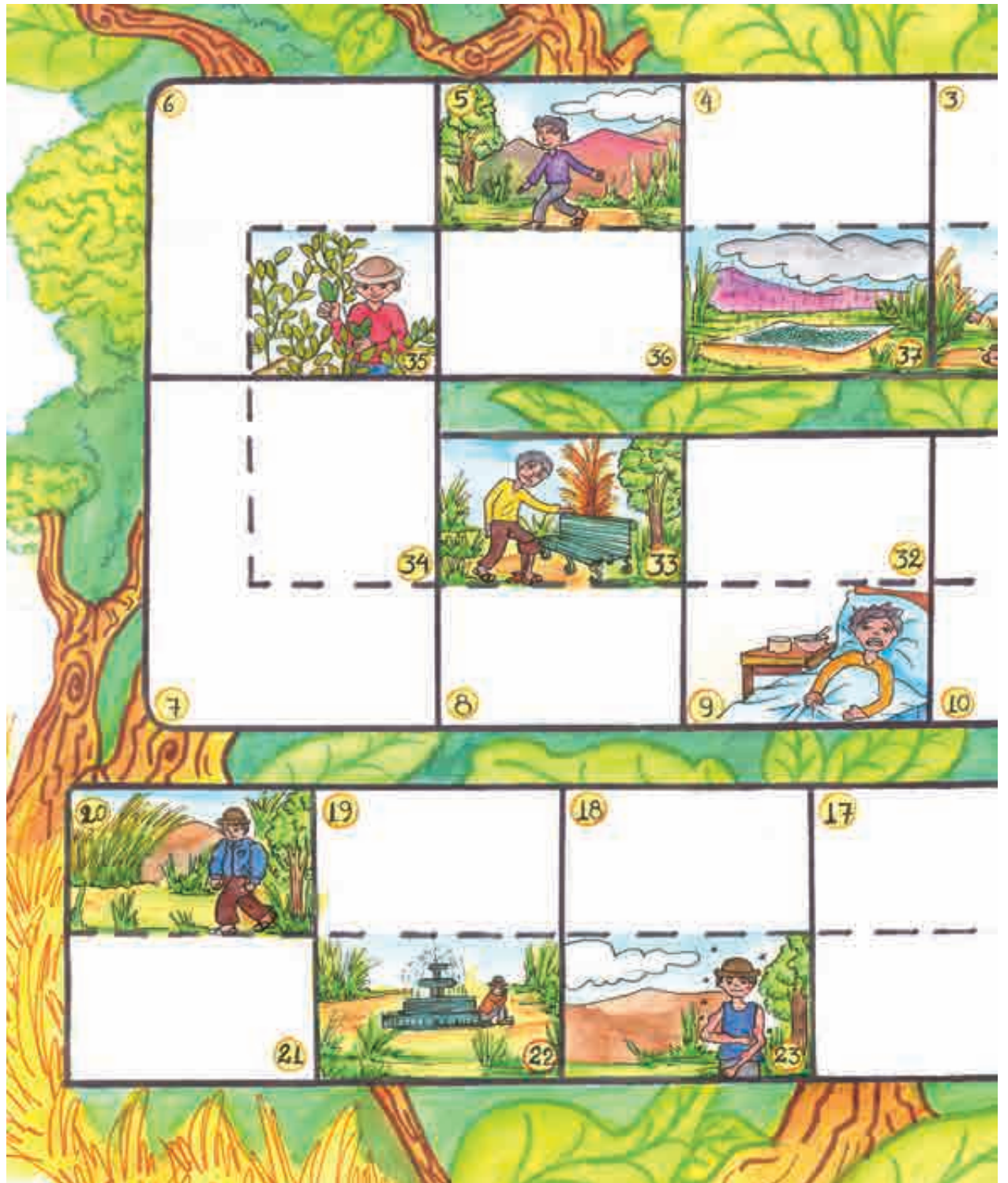
ñan

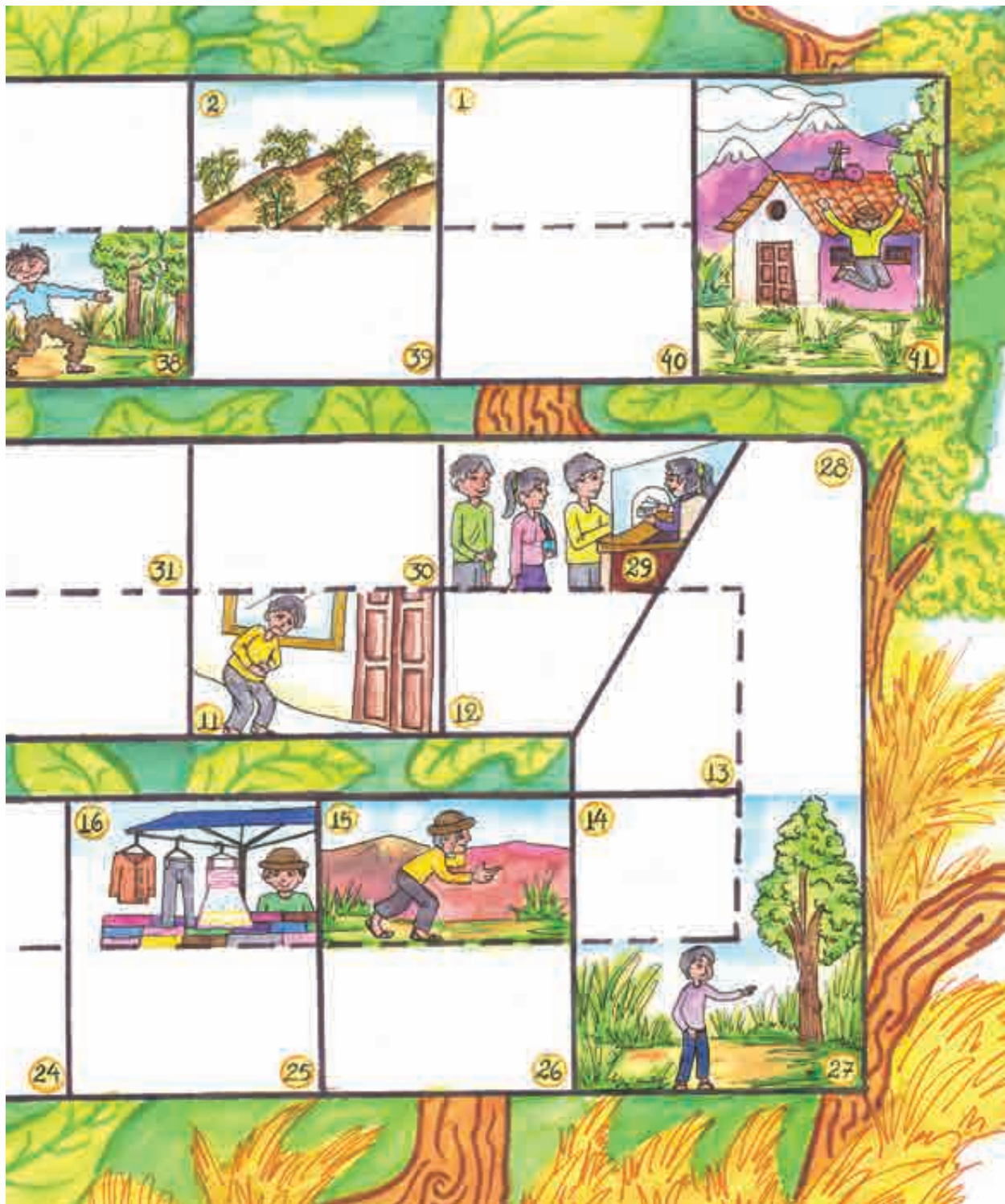
65

2. Kimsapas, tawapas wawakuna huñunakuspa pukllasunchik.
3. Siq'isqa ñanpi hukmanta qallarispas yupayniyuq puchkata tusuchisunchik, q'imikusqan yupaytataq pukllanachanchikta ñawpachisunchik.
4. Kay yupaykunaman chayaspataq kamachikusqanta hunt'asunchik:
 - (2) Qasam papa raphikunata rupharqapun, mikhunaykipaq yunkata llamk'aysikuq riy. 2 pukllayta kikinpi samay, k'ispiñuta rurakamuy.
 - (5) Allin kallpayuqmi richkanki. 17man ñawpay.
 - (9) Mana allintachu mikhusqanki. Kinuwa, sara, ch'arki, papa mikhuq aylluykiman kutiy.
 - (11) Chiri quqaw mikhusqaykimanta wiksayki qaqayarqun, kuka matita rurakuy. 4man kutiy.
 - (15) Qusqupi qullqichaykita chinkarquchinki, pasajeykipaq llamk'apakamuyraq. 7man kutiy.
 - (20) Yunkata rakhu p'achayuq purisqanki, hump'iyta qallarinki. 16man llañu p'acha rantikuq kutiy.
 - (22) Yunkapiqa llamk'anata mana tarinkichu. Kikinpi 2 pukllayta qhipay.

- (23) Kuka pallasqaykipi ch'uspi kanirqusunki. 19man hampichikuq kutiy.
- (27) Misk'i rurukunata mana apamusqankichu, kukatapas yunkamanta rantikamuy, 19man kutiy.
- (29) Llamk'asqaykimanta qullqita chaskirqunki. 31man ñawpay.
- (33) Khituchiwan chakiykita kuchuykurqunki, kukamanta k'iri hampita wakichikuy. 24man kutiy.

- (35) Waranchipi k'intutakama tarinki. 4 oman ñawpay.
- (37) Kuka ch'akichisqaykita para hap'irqun. Kikinpi 3 pukllayta qhipay.
- (38) Chukchu unquymi hap'irqusunki, ayllukiman kutipunayki. 4 oman ñawpay.
- (41) Allinta llamk'aysikuq risqanki, ayllukiman chayapunki. ¡Atipanki!

KAYKUNAPAQMI ALLIN KANI

68

o Kiru nanayniyuq runaqa akulliykuwan, kuka khamusqayuq thuqayninwantaq uyanta hawamanta qhaqurikun, chayllawan nanayqa ripun. Wayramantaña kaptinpas, ruphaymantaña kaptinpas runaqa ñuqatapunim waqyariwan, ñuqataq iñiptinqa hampini ari.

o Chaki tullupas, maki tullupas chirimanta k'utuptinqa, ñuqata akulliykuwanku, llipt'amantataq huk kiru ahuschatawan allinta khamurquwanku, chay thuqaywantaq nanaq muqukunata qhaqurqukuspa yana thantachawan p'istuykukunku. Tullu k'utuytaqa qatirparipuni. (dolores artríticos) Chayraykum api p'achawanqa mana churakunachu, hisp'aykukuq wawatapas qhawana. ¿Wisch'una aka warakunaqa unquchikuqchus kanman?

o Wiksa q'apiypaqqa (q'iwiypaqqa) unuta t'impurquchinku, chaymantaq huk chikan raphiykunata churaykunku, chaytataqmi q'uñichkaqtaraq huk tasata upyanku, mansanillayuqqa aswan allinraq. Chayllawanmi wiksa q'apiytaqa thanichini.

O Llamk'aq runapas, ñan puriq runapas raphiykunataqa apallankupuni. Sayk'usqa kaspataq raphiykunata phukurikuspa akulliykunku. Ñuqaga sayk'uytapas, yarqaytapas, ch'akiytapas supay wasimanraqmi apachini. Runakunaqa ñuqawan kallpachaykukuspanku yapamanta llamk'aq sayarinku, kaqtaq purinankutapas kallpayuqraq puririnku.

O Wiksa qaqayaypaqqa raphiykunata akulliykunku, wakin raphitaqa ninapi rupharichispa, huk kiru ahustawan khamurquwaspanku punkisqa wiksankuta qhaqukunku, chaytataq mat'ita uqllaykuspa rupharichinkuraq. Wakin khamusqankutaqa millp'uykapunku, chayllawanmi wiksa qaqayayqa paskarikapun.

69

O. Mama qucha patamanta kay Anti llaqtakunaman hamuq runataqa uman nanan, uman muyun, sunqun muyun, chayqa suruqchi unquymi; chaypaqqa kuka raphi q'uñi unutapas upyay, kuka raphitapas akulliy, chaymi chay unquymantaqa hampisunki.

O. Wayramantapas, chirimantapas rinriykikuna "chun" nisunki, umaykitaq machasqahina kaptinqa, raphiykunata tumpata k'uturispalla puñuykunaykipaq ch'ipuquykiman (utinaykiman) thuqayniykiwan k'askachikuy. Chaypaqmi hampipuni kani.

O. Machu payachakunap tullunqa mana sinchiñachu, chayraykutaqmi paykunap tullunqa mana sasallawan p'akirqukun. Tulluyki ch'ilapuni kananpaqqa raphichaykunata sapa p'unchaw akullikuy, ñuqqa ima nanayniykippapas hatun hampim kani.

Enacop mana rantisqan kukari?

¿Imataq ENACOri?

70

Chayqa kastilla simipi Empresa Nacional de la Coca huñusqam. Runaqa yunka chakrakunapi kukata tarpun, kaqtaq raphinkunata pallallantaq. Kuka tarpunaykipaqqa ENACOpipi empadronasqa kanayki. Chay raphi pallasqataqa ENACOMan ari apanayki; empadronasqa kaptiykiqa paykuna kuka raphitaqa rantisunkiku. Paykuna ninku hayk'a llasasqantapas, kaqtaq paykunaña ninku hayk'a kasqantapas.

ENACOqa rantisqan kukata huk rakiqkunaman qhatullantaq, wakin kukamantataqmi hak'uta ruran; chaymantaqa turtatapas, mermeladatapas (sankhuyasqa misk'itapas), misk'ikunatapas runaqa rurallantaq; qampas ENACOMantaqa kuka raphitapas, hak'utapas rantikuytaqa atinkim.

ENACOqa mana llapan pallasqayki kukatachu rantisunki, allin allinillanta, ruphaypi ch'akichisqallata; sarusqa kukataqa mana chaskisunkichu, chayqa chay kuka raphitaqa manaña ari ENACOManqa apankichu. ENACOqa pisi qullqillata kuka raphimantaqa qusunki, paykuna aswanpas achka qullqiman qhaturparinku.

ENACOManta puchuq kukari, *¿maymantaq rin?*

Puchuq kukatapas, sarusqa kukatapas llamk'aqkunaraq wak rantiq runakunaman ari qhaturqapunku. Chay kukaqa kikin yunkamanta mana llusqimuyta atinchu, sapanka controlpi yunkamanta llusqimuq carrokunapi kuka raphitaqa maskanku; tarispankuqa qichupusunkiku; chayraykutaqsi pakallamanta apamunku, hukunaqa runa ñannintas uywakunapi astamunku. Wakin kukamantas kikin yunka ukhupi cocainata ruranku, chaytataqsi pakaspa hurqumullankutaq, hatun llaqtakunapitaqsi chay cocaína hak'utaqa pisi pisillamanta qhatunku. Chaykuna rurayqa huchachasqa, mana chaykunataqa ruranachu.

Chay cocainatas achka qullqiyuq wayna sipaskunaqa rantispa mutkinkupas, pitankupas, inyecciontapas churachikunku; chaymantataqsi musquyphina imatapas ruranku, qhipamantaqsi waq'ayasma wañuyta ima taripanku.

Yunkakunapiqa runaqa akullinpuni. Kuka raphita akullispapuni imatapas llamk'anku. Kuka raphi akulliyqa mana huchachu, aswanpas allinmi kasqa; chayraykutaqmi kukamanta hak'utapas rurasqaku, kaqtaq matipi upyanapaqpas.

71

Kuka hak'u

¿Kukamantapas hak'uqa rurakunmanchu? ¿Imapaqtaq chay hak'utari ruranku? ¿Mikhunkumanchu?

72

Sara hak'uqa t'impuspa punkimun, *¿kuka hak'uri punkimullanmantaqchu? ¿Imaraykutaq chayri?*

Té yuraqa kukaman rikch'akuq yura. Té yurap raphintaqa ch'akichispa kuchunkupas kutankupas, chaytataqmi q'uñi unupi upyanchik; chayman rikch'akuqtam kuka raphitapas pallaspa ch'akichinku, qhipamantaq kutanku, chaytapas suysuna wayaqachakunapi churaspa t'impuska unupi upyallanchiktaq.

Trigotapas, papatapas ch'akichispa kutallankutaq, chaymantam trigo hak'upas, papa hak'upas rurakun. Chay hak'ukunataqa niraq niraq wayk'usqata misk'itaraq mikhunchik.

Tumatitapas, esparragop tulluchantapas, ispinakap raphichankunatapas ch'akichispa kutanku, chaytataq lastiku wayaqachakunapi rantikuspa chirli lawachakunata wayk'unchik. Kay p'unchawkunaqa kuka raphitapas ch'akichispa kutallankutaq, chaypa sutinmi Kuka hak'u.

Kuka hak'utaqa chayraq pallasqa raphimantapas, ch'akichisqa raphimantapas rurakullanmi. Qhulla raphitaqa hurnukunapi ch'akirquchispa kutanku; ruphaypi ch'akichisqa raphikunatapas kutallankutaq. Ñuqanchikpas ch'aki raphikunata rantispaqa maranninchikpi kutayta atillanchiktaqmi.

¿Kuka hak'umantari imakunataq ruranku?

Kuka hak'umantaqa hampikunapas, t'antapas, yallitaspas, turtapas, misk'ikunapas, mermeladapas rurakunmi; kaqtaq lawakuna wayk'ukusqanchikmanpas yapayta atillanchiktaq. ENACOpas kuka hak'utaqa ruranmi, chaytataq munaqman qhatun; kaqtaq kuka matitapas rurallantaq.

Kay hak'ukunap chaninninta qhawasunchik:

1 Kilu

Sara hak'u	S/. 7.00	Kinuwa hak'u	15.00
Qañiwa hak'u	S/. 16.00	Ch'uñu hak'u	7.00
Hawas hak'u	S/. 8.00	Kiwicha hak'u	12.00
Kuka hak'u	S/. 37.50	Qanchis hak'u	7.00

- ¿Mayqankaq hak'um pisi qullqillapaq kasqa?
- Mayqankaq hak'um achka qullqipa q kasqa? ¿Imaraykutaq chayri? Aswan allincha ¿riki?

Aylluchasqa simikuna

74

Runa simipi	Kastilla simimanta mañakusqa	Kastilla simipi
Inti p'unchaw	Tuminku	Domingo
Killa p'unchaw	Lunis	Lunes
Atipa p'unchaw	Martis	Martes
Quyllur p'unchaw	Mirkulis	Miércoles
Illapa p'unchaw	Huywis	Jueves
Ch'aska p'unchaw	Wirnis	Viernes
K'uychi p'unchaw	Sawaru	Sábado

Qhichwa simipi	Kastilla simimanta mañakusqa	Kastilla simipi
Qhapaq sitwa	Awustu	Agosto
Quya raymi (Uma raymi)	Sitimri	Setiembre
Kantaray	Uktumri	Octubre
Aya marq'a	Nuwimri	Noviembre
Qhapaq raymi	Tisimri	Docoembre
Qhulla puquy (huch'uy puquy?)	Iniru	Enero
Hatun puquy	Phiwri	Febrero
Pawqar waray	Marsu	Marzo
Ayriwa	Awril	Abril
Aymuray	Mayu	Mayo
Inti raymi	Hunyu	Junio
Anta sitwa	Hulyu	Julio

Kukamanta rimaspa musuq simikuna

Qillqaynin	May maypi kayhinata	Kastilla simipi
Achka	Aska, askha, ashka	Harto, mucho, bastante
Chaqrusqa	Chhaqrusqa mihuy	Alimentos balanceados
Hut'u	Hut'u, utus	Cariado, caries
Kañay	Kanay	Quemar, incendiar
Khapapakuy	Khasapakuy	Eructar
Llamk'anakuna	Llank'anakuna	Herramientas, tareas
Llañu	Ñaño, llañu	Delgado/a
Llaqtap	Llaqta_q (de pueblo)	_p-_pa_de...
Paypa	Pay_pa	
Llipt'a	Llikt'a, llukt'a, llipt'a	Lejía para masticar coca
Machuyapuptin	Machuyapuqtin	Cuando envejece
Maskay	Maskhay	Buscar
mikhunchik	Mikhunchis, mihunchis	Comemos
Misk'i ruru		Fruta
Mit'a	Simana, semana	Semana
Mutkhiy	Muskhiy	Oler, olfatear, aspirar
Ñawch'in	Puntun, uman	Cima, puntiagudo, punta
Ñuqa	Nuqa	Yo
Ñutqhun	Ñusqhun	Cerebro, seso
P'unchaw	P'unchay	Dóa
Qhichwa	Qhiswa, qhishwa	Quechua
Rachapa	Ratapa, rachapa	Trapo
Raphi	Rap'i, raphi, laphi	Hoja
Suruqchi		Soroche, mal de altura
T'ipqasqa	T'iqpasqa, t'iqwasqa	Pelado, sin cáscara
Thatki	Thaski (paso)	Metro
Uchpa	Ushpa	Ceniza
Utqay	Usqhay, usqay	Rápido, violento
Wampal	Wambal, wampal	Almácigo, cama almaciguera
Waranchi		1ra cosecha de hojas de coca
Willka takiy	Himno Nacional	Himno sagrado
Wisch'uy	Wikch'uy	Botar, arrojar, abandonar
Yamt'a	Llant'a	Leña
yuku	Wiku	Jeme
Mayllay	Maylliy	Lavar
Yamt'a	lirpo	leña

(100gr) KUKAWAN HUK MIKHUYKUNAWAN CHANIN KASQAN TUPANACHIY

Mikhuykuna	Calorias (Kcal)	Proteinas (gr)	Calcio (mg)	Hierro (mg)	Fósforo (mg)	Vitamin A (mg)	Vitamin E (mg)	Vitam B1 (mg)	Vitam B2 (mg)	Niacina (mg)	Vitamin C (mg)
Kuka	304,00	19,90	2097,00	9,80	363,00	8,15	44,10	0,30	1,72	6,30	10,50
Kinuwá	367,00	14,00	114,00	7,00	450,00			0,35	0,32	1,43	6,80
Trigo	336,00	8,60	36,00	4,60	224,00			0,30	0,08	2,85	4,80
Sara	325,00	8,40	6,00	1,70	267,00	0,02		0,30	0,16	3,25	0,70
Arus	359,00	6,10	8,00	1,60	130,00				0,07	2,96	
Siwara	344,00	6,90	61,00	5,10	394,00	0,01		0,33	0,21	7,40	
Kiwicha	365,00	12,90	179,00	5,30	254,00			0,20	0,57	0,95	3,20
Papa	97,00	2,10	9,00	0,50	47,00	0,02		0,09	0,09	1,67	14,00
Rumu	162,00	0,8	25,00	0,50	52,00	0,01		0,04	0,04	0,76	30,70
Kinuwá hak'u	50,00	4,70	377,00	1,50	63,00	1,70		0,06	0,95	1,20	11,10
Nawus hak'u	35,00	2,90	367,00	2,80	95,00	2,12		0,12	0,38	2,40	49,20
Munaku sqan	2 400	30 - 35	1200	18	1200	5000 UI	15 UI	1,5	1,8	20	45
ispinaka	32	2,80	234,00	4,30	45	378 UI		0,07	0,20	0,69	15,2
Kaphiy	2,00	0,12	2,00	0,01	3,00		0,01	0,01	0,07	0,19	
Misk'i ruru nar	49	1,00	41	0,4	14	200UI	0,18	0,1	0,03		50
Vitamina A en UI: 11000 a 14000											

Fuente:

www.mamacoca.org/docs_de_base/consumo/CONSUMO_EL_abismo_que_media_entre_el_uso_de_las_drogas
Mortimer History of Coca "The Divine Plant of the Incas"

Sapanka rurupas imallapaqpas allinpunim, chayraykutaq niraq niraqta wakichispapuni mikhunanchik. Chayhinata mikhuspaqa ukhunchik mana unqunqachu.

Sapanka sayasqa wachuta qhawaripa aswan chaniyuq ruruta akllakuspa mikhunanchik.

Llaqtanchikkunapi riqsisqa rurukunatam mikhunanchik; chaykunata mikhuspam inkakunapas imaymanata kamaq kasqaku; chay rurukunataqa mana chinkachinanchikchu, aswanpas allin uywaytam yuyarinanchik. Qhipa watakunaman mikhuykunaqa pisirparinqam, chaytaqa rikuchkanchikñam; chayrayku ñawpa mikhuyninchikkunataqa tarpunanchikpuni, kaqtaq riqsisqanchik sallqa ruruchakunatapas. Qhipamanqa uruchakunapas mikhuykunanchikpaq pisis kanqa.